

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: «**МОТИВАЦІЯ ВСТУПУ ДО КИЇВСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ (1941–
1943)»**

Виконав: студент 2-го року навчання

Спеціальності:

032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Ситник Данііл Олегович

Науковий керівник Шліхта Н.В.,

PhD, кандидат історичних наук, доцент.

Рецензент Гуцул Н.О.

Магістерська робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020 р.

Київ-2020

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: «Мотивація вступу до київської поліції (1941-1943)»

Автор: Ситник Данііл Олегович, студент 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія», освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Шліхта Н.В.

Захищена: «___» _____ 2020 р.

В магістерській роботі розглянуто формування української допоміжної поліції міста Києва в контексті створення окупаційної адміністрації. Автором було висвітлено основні етапи формування Української охоронної та кримінальної поліції. Послугуючись концепцією Александра Прусіна було проаналізовано 36 біографій співробітників київської поліції, репрезентованих кримінально-слідчими справами ГДА СБУ. Залучення ширшої джерельної та історіографічної бази допомогло чітко окреслити три соціо-психологічних портрети (групи) членів київської поліції. Завдяки детальному розгляду більш-менш повних біографій поліцейських, автор спробував краще показати багатовимірність та персоніфікованість особистих мотивів.

В результаті дослідження автору вдалося виявити особливості мотивів вступу до київської поліції. Найменша група («ідейних») осіб репрезентована представниками ОУН (м) та української військової еміграції, що вступали до поліції, здебільшого, із військово-політичних або кар'єрних мотивів. До цієї групи відносимо і тих радянських громадян, котрі мали особистий негативний досвід («образу») внутрішньополітичного життя в СРСР міжвоєнного періоду. Найбільші групи осіб – «виживальників» та «конформістів» – потрапляли до поліції через брак альтернатив, стратегії виживання або загальної інертності населення.

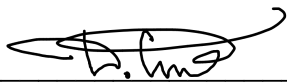
Декларація
академічної доброчесності
студента/ студентки НаУКМА

Я Ситник Даниїл Олегович,
студент(ка) 2 року навчання факультету гуманітарних наук,
спеціальність Історія,
адреса електронної пошти metalkote@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему
«Мотивація вступу до київської поліції (1941-1943)»
відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень,
передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність
здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/
ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і
готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям
академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння
змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної
системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних
університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

11.06.2020

Дата

Підпис

Ситник Д.О.

Прізвище, ініціали

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
I. ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ КИЄВА	11
1.1. Місце допоміжної поліції в системі окупаційної адміністрації	11
1.2. Формування київської поліції	21
1.3. Вишкіл та підтримання дисципліни	34
II. ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ СЕРЕД ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПОЛІЦІЇ	41
2.1. Члени ОУН (м)	41
2.2. Представники української еміграції	48
2.3. Ідеологічні мотиви радянських громадян	57
III. «СТАЛІНСЬКІ ГРОМАДЯНИ» НА СЛУЖБІ ТРЕТЬОГО РАЙХУ	71
3.1. Безальтернативність	71
3.2. Стимули та переваги роботи в поліції	77
3.3. Конформізм як мотив	84
ВИСНОВКИ	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	101
ДОДАТКИ	116

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

НСДАП – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини.

ОУН – Організація українських націоналістів.

РКУ – Райхскомісаріат Україна.

РСХА – Головне управління імперської безпеки Третього Райху.

СД – Німецька служба безпеки, складова частина РСХА.

СС – Військові загони НСДАП.

УВО – Українська військова організація.

УВП – Українська водна поліція.

УГРК – Українська генеральна рада комбатантів.

УКП – Українська кримінальна поліція.

УОП – Українська охоронна поліція.

УПП – Українська пожежна поліція.

ВСТУП

У липні 1943 року до відділку української поліції Ярославського району була доставлена Ольга Крендель – єврейка за національністю. Під час її допиту, заступник коменданта районної поліції Вадим Макієвський застосовував фізичну силу. На крики жінки прийшов німецький офіцер нагляду, який запитав у поліцая про те, що тут коється. Поліцейський, у відповідь, вказав на Крендель й промовив, що вони «затримали “юду”». Жінка почала пояснювати німецькому офіцерові, що це не так, на що Макієвський їй відказав: якщо врешті-таки вони дізнаються, що вона справді єврейка, «розстріляю своєю власною рукою»¹. Громадянку Крендель повернули в камеру та наказали направити найближчим часом до німецької служби безпеки, оскільки це їхня прерогатива. Згодом до камери увійшов Макієвський й продовжив бити жінку, поки та не втратила свідомість².

Наведений фрагмент підштовхує дослідника до низки питань, зокрема щодо того, що спонукало 34-річного Вадима Макієвського вступити до української поліції. До війни він багато років служив у військах НКВС, а у 1939 р. став членом ВКП (б). Водночас, він приховував власне походження від радянської влади: його батько був дворянином, а мати походила з сім'ї священика³. Тож перед дослідником постає проблема інтерпретації дій Макієвського, оскільки за радянської системи він намагався «вписати» себе до пануючого класу, а в часи німецької окупації – проявив себе як «активний» співробітник української поліції, здійснюючи облави й арешти громадян. Окрім цього, Макієвський, з власної ініціативи, проводив щотижневі політичні бесіди на антирадянські теми серед особового складу райполіції⁴. З одного боку, його поведінка могла бути пов'язаними зі страхом репресій у випадку викриття його справжнього походження⁵. З іншого, мотиви Макієвського

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі – ГДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 51178. – Арк. 43.

² Там само. – Арк. 28-29, 43.

³ Там само. – Арк. 9-9 зв., 54 зв.

⁴ Там само. – Арк. 15 зворот.

⁵ Там само. – Арк. 39.

полягають в дещо ширшому контексті, який Ян Томаш Гросс окреслив питанням: «Чи люди, скомпрометовані співробітництвом з режимом, що опирається на насилля, не схильні певним чином до колабораціонізму з будь-якою черговою терористичною системою влади?»⁶.

Відсутність академічних праць, які б охоплювали дослідження процесу формування київської поліції та мотивації її особового складу, вказують також на актуальність даного дослідження. Тому, власне, **метою** даної роботи є дослідження мотивації вступу до київської поліції.

Для досягнення мети нами поставлено наступні **завдання**:

- 1) Висвітлити формування української поліції в системі окупаційного апарату;
- 2) Визначити причини ідеологічного колабораціонізму серед особового складу поліції;
- 3) Дослідити мотивацію вступу до поліції пересічних радянських громадян.

Об'єктом дослідження виступає явище східноєвропейського колабораціонізму часів Другої світової війни.

Предметом є особовий склад київської поліції та його мотиви.

Хронологічні межі визначені роками діяльності київської поліції від її створення 21 вересня 1941 р. до евакуації її персоналу з Києва 3 жовтня 1943 р.

Територіальні межі окреслені адміністративною одиницею райсхкомісаріату Україна (РКУ) – містом Києвом (Kiew-Stadt).

Методологічна база складається із загальнонаукових методів аналізу і синтезу та критичного аналізу джерел. Застосований інструментарій спрямований на соціально-історичне дослідження і складається з методології та підходів «історії знизу»⁷: передусім тих, що знаходяться на межі *Case study*

⁶ Гросс Я. Соседи: История уничтожения еврейского местечка. – Москва, 2002. – С. 119.

⁷ Детальніше див.: Шарп Д. Історія знизу // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. – Київ, 2004. – С. 36-58.

та мікроісторії. У рамках дослідження, автором використані методологічні концепти, застосовані такими дослідниками, як: Александр Прусін, Мартін Дін та Крістофер Браунінг⁸. Запропоновані Александром Прусіним соціо-психологічні портрети поліцейських взяті автором роботи за основну методологічну базу при визначенні мотивацій. Дослідження даної теми частково перебувають у сфері *Holocaust Studies*.

Принагідно зазначмо, що застосований нами термін «колабораціонізм» належить до позаполітичної та позаемоційної площини. У даному випадку, колаборація розглядається як, буквально, співпраця певних ненімецьких груп (або окремих) осіб з окупаційними установами.

Для зручності нами використано термін «українська (або місцева) поліція» на означення усіх допоміжних поліцейських формувань з місцевих жителів, які в різних джерелах та літературі можуть мати найменування: українська самооборона/міліція (ukr. Miliz)/служба порядку (ukr. Ordnungsdienst)/поліція тощо. Безпосереднім предметом нашого дослідження є міська поліція – так звана Українська охоронна поліція (себто, вже зазначені Schutzmannschaft-Einzeldienst). Також нас цікавить та її частина, що перейшла у підпорядкування німецької служби безпеки – так звана Українська кримінальна поліція. Подібне фокусування роботи зумовлено відсутністю ґрунтовних праць з відповідних тем.

Останніми десятиліттями **історіографія** щодо питання окупаційного режиму на території райхскомісаріату Україна поповнилася ґрунтовними й концептуальними працями неукраїнських дослідників. Серед них знаходимо як комплексні монографії⁹, так й регіональні дослідження¹⁰. Усі ці

⁸ Див.: Прусін А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2007. – №1. – С. 31–59; Dean M. Collaboration during the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York, 2000. – 241 p.; Browning C. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. – New York, 1992. – 271 p.

⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Пер. з англ. Т. Цимбал. – Київ: Критика, 2011. – 456 с.

¹⁰ Регіон Донбасу: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агєєв. – Київ: Основи, 2002. –

дослідження, так чи інакше, торкалися питання української поліції та її особливого місця в системі окупаційного апарату. За браком відповідних питань, докладно на структурі поліції та мотивах її особового складу автори не зупинялися.

Дослідження історії допоміжної поліції на окупованих німцями українських землях на даний момент є доволі перспективною темою. Значна частина досліджень стосуються функціонування поліції на Волині та Галичині¹¹. Історія цього регіону відрізняється, оскільки це була, як її окреслив Тімоті Снайдер, зона «подвійної окупації»¹². Настрої місцевого населення в таких регіонах (до цього списку варто додати Західну Білорусь і Прибалтику) відрізнялися від загальнорадянських. Персонал поліції складався з осіб, що мали більше антибільшовицьких інтенцій, аніж це було серед підрадянських українців (в кордонах до 1939 р.). Вплив націоналістичного підпілля на місцеву поліцію мав місце упродовж усієї окупації.

Наразі ми маємо декілька комплексних досліджень, що відображають роботу допоміжної поліції на окупованих територіях СРСР¹³. Серед них є багато цікавих досліджень регіонального характеру¹⁴. Місцева поліція

510 с.; Генеральний округ Житомир: *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – Київ: Зовнішторгвидав, 2010. – 368 с.; Південь України (Румунська зона окупації): *Steinhart E.* The Holocaust and the Germanization of Ukraine. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 276 р.

¹¹ До тих, що вийшли останнім часом можна віднести: *Мартиненко Т.* Українська Допоміжна Поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2013. – №48. – С. 152-167; *Качановський І.* ОУН(б) та нацистські масові вбивства влітку 1941 р. на історичній Волині // Україна Модерна. – 2013. – №20. – С. 220-235; *Rich D.* Armed Ukrainians in L'viv: Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942 // *Canadian-American Slavic Studies*. – 2014. – №3. – Р. 271-287; *Струве К.* Команда особого призначення «Львов», украинская милиция и т.н. «Дни Петлюры» 25-26 июля 1941-ого года // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2017. – №1. – С. 235-252.

¹² *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. – Київ, 2018. – С. 188-191, 192-193.

¹³ Окрім Мартіна Діна див.: *Breitman R.* Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories // *Simon Wiesenthal Center Annual*. – 1990. – №7. – Р. 23-39; *Дерейко І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). – Київ, 2012. – 174 с.

¹⁴ Зокрема: *Dean M.* The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the «Second Wave» of Jewish Killings in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the

генерального округу Київ також вже розглядалася дослідниками¹⁵. Автори таких розвідок, так чи інакше, базуються на концепціях «пересічності» військових злочинців, що їх висунув Крістофер Браунінг¹⁶. До фокусу цих розвідок часто потрапляє лише перший рік окупації, коли українські націоналісти займали керівні посади в поліції. Це пояснюється тим, що в цей час було знищено величезну кількість єврейського населення, а отже акцентом таких досліджень є окреслення співучасті місцевої поліції у Голокості. Зазначмо, що випадки участі української поліції в Голокості зафіксовані авторами по всіх регіонах окупаційної зони. Мотиви поліцейських, при цьому, були доволі несхожими, а тому створення їх колективного портрету було би неможливим завданням. Втім, структура та етапи формування допоміжних поліційних структур не були докладно досліджені¹⁷. Аналогічно дослідники майже не торкалися питань, пов'язаних із діяльністю Української кримінальної поліції¹⁸.

Zhitomir Region, 1941-1944 // *German History*. – 1996. – №2. – P. 168-192; *Radchenko Y.* «We Emptied our Magazines into Them»: The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943 // *Yad Vashem Studies*. – 2013. – №41. – P. 63-98; *Радченко Ю.* «Ukrainische Hilfspolizei» и Холокост на территории генерал-бецирка Чернигов, 1941–1943 гг. // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры, Русское издание. – 2013. – №1. – С. 297-321; *Шляхтич Р.* Участь місцевої допоміжної поліції у Голокості на Криворіжжі (1941–1942 рр.) // Голокост і сучасність. – 2016. – №16. – С. 75-88; *Дін М.* Радянські етнічні німці і Голокост у Рейхскомісаріаті Україна, 1941-1944 рр. // ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення / Ред. Р. Брандон та В. Лауер. – Київ, 2015. – С. 343-373; *Радченко Ю.* Українська поліція та Голокост на Донбасі // Україна Модерна. – 2017. – №24. – С. 64-121.

¹⁵ Окрім Александра Прусина див.: *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. / Редкол.: В. Воронін, Ю. Левенець, О. Лисенко та інші. – С. 227-262; *Radczenko J.* «Niemcy znaleźli u nich zrabowane żydowskie rzeczy i dlatego ich rozstrzelali»: Kureń Bukowiński, Holocaust w Kijowie i świadectwo Marty Zybaczynskiej // *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*. – 2018. – №14. – S. 413-446.

¹⁶ *Browning C.* Ordinary Men. – P. 177-184.

¹⁷ Окрім Івана Дерейка див.: *Гончаренко О., Куницький М., Лисенко О.* Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. – Київ: НАН України. Інститут історії України, 2014. – С.74-88.

¹⁸ На це питання звернув увагу Александр Прусин: *Prusin A.* A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2007. – №21. – P. 1-30.

Таким чином, історіографія питання хоч і є розгалуженою, проте не задовольняє потреби у спробі висвітлити питання структури та мотивації вступу до київської поліції. Тому, автор поставив собі за мету окреслити мотивацію до вступу в київську поліцію, процес формування її структури та особового складу, базуючись на архівних **джерелах** декількох установ.

У рамках нашого дослідження було проаналізовано 36 біографій колишніх київських поліцейських, репрезентованих кримінально-слідчими справами 5-го фонду Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Завдяки цьому ми змогли отримати різні статистичні данні щодо, наприклад, кількості військовополонених, колишніх радянських функціонерів в поліції тощо. Задля уникнення перевантаження тексту зайвими примітками, в таких випадках відсутні посилання, проте повний список усіх кримінально-слідчих справ зазначений в прикінцевому списку джерел. Будь-яка інформація в тексті, яка означена як «наша вибірка», спирається саме на результати аналізу цих 36 біографій. Принагідно зауважмо, що ми свідомі специфіки подібних джерел, які (як будь-які інші джерела) потребують додаткової перевірки¹⁹.

Документи Державного архіву Київської області (ДАКО) представлені, переважно, внутрішньою документацією членів української поліції. Наявність цих джерел допомагає визначити мотиви окремих осіб завдяки більш детальній інформації тогочасної діяльності поліції. Мікрофільми Національного управління архівів та документації США (NARA) представлені зведеннями німецьких військових та цивільних адміністрацій про події на окупованих територіях СРСР²⁰. Ці джерела дають змогу зрозуміти ступінь співпраці між місцевою та німецькою поліцією.

¹⁹ Про особливості цих джерел див.: *Пентер Т.* Під слідством за співпрацю: судові переслідування колаборантів в СРСР після Другої світової війни та злочинів Бабиного Яру // *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий.* – Київ, 2012. – С. 193-195.

²⁰ Частина цих мікрофільмів зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади України (Далі – ЦДАВОУ) у фонді КМФ-8.

Структура дослідження відповідає завданням і меті та складається із вступу, переліку умовних скорочень, трьох розділів і дев'яťох підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та трьох додатків. Загальний обсяг роботи – 119 сторінок.

I. ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ КИСВА

1.1. Створення української поліції в системі окупаційної адміністрації.

Колоніальна політика Третього Райху не передбачала створення українських військових сил. Під час наради 16 липня 1941 р. між керівними посадовцями Третього Райху відбулася розмова щодо місця ненімецьких народів у війні проти більшовиків. Обговорення цього питання демонструє конфлікт поглядів серед вищого керівництва держави. Гітлер займав радикальну позицію і вважав, що ««ніколи не повинно бути дозволено, щоб зброю носив будь-хто інших, окрім німців» [...] Тільки німець має право носити зброю, а не слов'янин, ні чех, ні козак і не українець»²¹. Перемога над більшовизмом, на думку Гітлера, була лише справою рук німців. Міністр окупованих східних територій Розенберг був не проти надання деяких поступок українцям в їхніх самостійницьких прагненнях. Керівник усіх поліцейських структур держави Гімmlер не був присутній на нараді, проте його позиція не виключала можливості озброєння місцевого населення у війні проти СРСР²². Однак, в такому разі, за його переконаннями, поступки не мали сприяти збільшенню рівня національних прав (наприклад, створення політичних представницьких органів). Гімmlер вважав, що матеріальне заохочення окупованих народів СРСР може бути єдиною можливою поступкою. Навіть у жовтні 1943 р., після низки гучних військових поразок, він висловлювався суто в нацистських імперських категоріях, вважаючи, що «зі слов'янами потрібно поводитися» так, як «поводилися із ними ті, хто володарювали ними упродовж усієї історії»²³.

Початок німецько-радянської війни змусив керівництво нацистської Німеччини піти на небажаний ідеологічний компроміс. Вже в кінці липня 1941

²¹ Нюрнберзький процес: Сборник материалов в 8-ми томах. – Москва: Юридическая литература, 1989. – Т. 3. – С. 567.

²² Dean M. Collaboration during the Holocaust. – P. 27.

²³ Цитата за: Black P., Gutmann M. Racial theory and realities of conquest in the occupied east: The Nazi leadership and non-German nationals in the SS and police // The Waffen-SS: A European History / Ed. R. Gerwarth and J. Böhrer. – Oxford, 2017. – P. 35.

р. вище поліцейське керівництво окупованих територій відчуло гостру нестачу кадрового персоналу. Функціонери, що раніше були незгодні у питанні залучення ненімців до поліції усвідомили, що задля контролю та «замирень»²⁴ окупованих територій СРСР суто німецького персоналу буде недостатньо. Тому було вирішено розпочати набір не лише серед німців, а й слов'ян²⁵. Під час набору першість надавалася етнічним німцям, а лише після цього – українцям²⁶.

Ідеологічний чинник німецької «расової вищості» визначав владні відносини в поліції. Місцеве слов'янське населення, яке складало абсолютну більшість в апараті допоміжної поліції, знаходилося на нижчому щаблі етнічної ієрархії. З точки зору нацистської ідеології, радянські етнічні німці виглядали політично коректнішими (в расовому аспекті) на адміністративних посадах, ніж слов'яни. Проте, як показала Венді Лауер, на низовому рівні ідеологією нехтували з прагматичних міркувань. Тому окупаційна адміністрація часто призначала на посади колишніх радянських функціонерів або людей, котрі мали відповідний досвід роботи, але не етнічних німців²⁷.

Права та обов'язки поліцейських були також обмежені з точки зору ідеологічної парадигми німецької влади. Навіть у випадках, коли посада українця була номінально вищою за посаду німця, перший підпорядковувався другому. Саме так, наприклад, перекладач Української кримінальної поліції Києва, німець Штанке, мав більшу «вагу» в ієрархії, ніж її український комендант Майковський²⁸. Також, у розпорядженні міністра окупованих східних територій Розенберга від 21 лютого 1942 р. йшлося про те, що українські поліцейські не мали права проводити слідчі дії по відношенню до

²⁴ Евфемізм німецької бюрократичної термінології, який, зазвичай, означав придушення будь-якої потенційної опозиції з боку місцевого населення (в нашому випадку прорадянської), а також акції відплати та винищення цивільного населення.

²⁵ *Black P., Gutmann M. Racial theory and realities of conquest in the occupied east.* – Р. 26-27, 40-41.

²⁶ *Лауер В.* Творення нацистської імперії. – С. 117.

²⁷ Там само. – С. 64.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 46829. – Арк. 109.

німців. У такому разі місцевим поліцейським було заборонено діяти, тож вони могли лише звернутися до німецької поліції²⁹.

Роботу місцевої поліції контролювали німецькі офіцери нагляду (Aufsichtsoffiziere) на різних адміністративних рівнях. До того ж, Гімлер виказував бажання впровадити нацистську політику сегрегації в допоміжній поліції на окупованих землях СРСР. На його думку, тих місцевих, хто має більш прийнятні для нацистів «расові ознаки», потрібно було переводити до першої (показової) сотні загону. Німецькі офіцери зобов'язані були всіляко пояснювати їм їхню особисту «расову вищість» з-поміж інших членів загону. У той же час, заборонялося назначити в якості унтер-офіцерів слов'ян³⁰ з гарними «расовими ознаками»³¹. Подібними поглядами німецькі ідеологи не лише намагалися штучно підкреслити власний етнічний упривілейований статус, нібито демонструючи відмінність німецьких від ненімецьких офіцерів. Германізація «расово прийняттого» елементу була частиною політики набору допоміжної поліції. Німецька ідеологія передбачала недопущення дружніх стосунків між німцями та ненімцями. Лише після низки переломних програвів на Східному фронті, нацисти почали йти на поступки в національних питаннях негерманських народів³².

Варто зауважити, що структура місцевої (української) поліції також зазнала політичних обмежень: вона не передбачала організації роботи на окружному (Kreisgebiet), обласному (Generalbezirk) та вищому рівні, на відміну від німецької поліції. Найвищий адміністративний рівень української поліції, навіть не лише на території райхскомісаріату Україна, а й у дистрикті Галичина сягав міста або провінційного центру. При чому, наприклад,

²⁹ Державний архів Київської області (Далі – ДАКО). – Ф. Р-2443. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 95.

³⁰ Однією з причин, ймовірно, було уникнення можливості зрівняння схожих за расовими ознаками німецького та українського офіцерів. Цілеспрямована сегрегація тут працювала би на користь німців.

³¹ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – С. 126-127.

³² Про це детальніше див.: Breitman R. Himmler's Police Auxiliaries. – Р. 23-39.

українські коменданти поліції різних міст не мали зв'язку між собою, на противагу існуючим німецьким обласним відділам³³. Ймовірною причиною впровадження подібною структури можна назвати типову для Третього Райху аксіому *divide et impera*. Ліквідуючи вищий адміністративний рівень української поліції окупаційна влада унеможливлювала координацію роботи української поліції на загальнодержавному рівні.

Переходячи безпосередньо до створення місцевої поліції на українських землях потрібно зазначити, що процес її формування проходив за доволі схожою схемою до білоруських³⁴ та прибалтійських³⁵ регіонів. Влітку 1941 р. група армій «Південь» на чолі з Карлом фон Роком стрімко увірвалася на територію України, просуваючись у глиб СРСР. Новозахоплені тиліві райони, що перейшли під юрисдикцію військової адміністрації, потрібно було утримувати, а тому ще навесні того ж року були сформовані охоронні дивізії (Sicherungs-Divisionen). Забезпечувати охорону захоплених територій України до прибуття цивільної адміністрації мали 213-а, 444-а та 454 охоронні дивізії. Під їхнім керівництвом створювалися тимчасові місцеві комендатури (Ortskommandanturen), які виконували адміністративні функції до прибуття цивільної влади. Саме вони контролювали діяльність перших загонів місцевої поліції (самооборони)³⁶.

При просуванні вермахту вглиб територій СРСР, члени похідних груп обох фракцій ОУН майже повністю перебрали на себе ініціативу у формуванні

³³ Паньківський К. Роки німецької окупації 1941–1944. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – С. 402; Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. – Чикаго, 1975. – С. 37.

³⁴ Романько О. Легион под знаком погони. Белорусские коллаборационистские формирования в силовых структурах нацистской Германии (1941 – 1945). – Симферополь, 2008. – С. 145-151.

³⁵ Снайдер Т. Криваві землі. – С. 188-191; Станкерас П. Литовские полицейские батальоны, 1941–1945 годы. – Москва, 2009. – С. 74-75.

³⁶ Ковтун И. Охранные дивизии вермахта: уничтожение гражданского населения и борьба с партизанами // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. – 2014. – №5. – С. 91-108; NARA. – RG-1030. – T-501. – Roll 5. – Frame 000541.

місцевих адміністрацій, в тому числі і поліції (*Miliz*)³⁷. Вже з перших днів війни бандерівське крило ОУН, за згоди німецької військової адміністрації, сформувало перші загони української поліції. Вони одразу починають співпрацювати з німецькими органами задля пошуку та ліквідації радянських активістів та євреїв³⁸. Породжений війною хаос явно не сприяв німецькому контролю над такими з'єднаннями. Як описував колишній оунівець-поліцай, зброю тоді було знайти доволі просто, адже вони «самі себе озброювали, та ще й вивозили зброю до організаційних сховків»³⁹. Не було проблем і зі швидким транспортуванням націоналістів завдяки фронтовим частинам, що допомагали у перевезенні похідних груп⁴⁰.

Окупаційна адміністрація переймалася тим, що самостійницькі прагнення та антинімецька пропаганда потенційно могли поширюватися серед щойно сформованих ОУН (б) загонів поліції, які знаходилися під повним її впливом. Врешті, їхні хвилювання виявилася небезпідставними, адже упродовж усього літа 1941 р. німецькі органи безпеки неодноразово повідомляли про поширення антинімецьких настроїв серед інфільтрованої бандерівцями української поліції⁴¹. Тож, приблизно з середини літа 1941 р. окупаційна адміністрація розпочинає процес перебирання контролю за формуванням поліції на себе⁴².

Цей процес супроводжувався хвилями фільтрації особового складу місцевої поліції, який значно посилювався після приходу цивільної окупаційної адміністрації. Метою перевірок було виявлення «ненадійних» для німців

³⁷ З літа 1941 до першої половини 1942 р., українська поліція отримала від різних німецьких інстанцій найменування *Miliz*, а українська сторона послуговувалася назвою «Українська народна міліція». Поступово цей термін був замінений звичним *Schutzmannschaft*.

³⁸ Детальніше про участь української поліції у встановленні німецької окупаційної політики стосовно більшовиків та євреїв влітку-восени 1941 р. див.: Качановський І. ОУН(б) та нацистські масові вбивства. – С. 220-235.

³⁹ Щудло П. Спогади з Сокальщини і Скитальщини // Бойові друзі спомини: Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945) / Упор. В. Макар. – Торонто, 1980. – Т. 2. – С. 223.

⁴⁰ ОУН в 1941 році. Документи. / Упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патріляк та інші. – Київ, 2006. – С. 386.

⁴¹ NARA. – RG-1010. – T-175. – Roll 233– Frames 2721404, 2721778, 2721974-2721975.

⁴² Rich D. Armed Ukrainians in L'viv: Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942. – P. 275.

елементів та усунення їх від роботи. Втім, часто такі перевірки не були ефективними, адже персонал поліції майже не піддавався детальній перевірці. Саме тому перехід від військової до цивільної адміністрації для загонів української поліції інколи відбувався майже без змін особового складу, а керівні посади продовжували займати українські націоналісти⁴³.

Після розгортання репресій німецької влади проти бандерівців, до активного формування поліції на теренах Житомира та Київщини приступали мельниківська фракція ОУН⁴⁴. Врешті, під керівництвом 454-ї охоронної дивізії (яка контролювала, зокрема, регіон Київщини) до жовтня 1941 р. діяло приблизно 6,000 українських поліцаїв⁴⁵. Слід зазначити, що організація роботи адміністрації мельниківцями була ідентична тому, як це робили бандерівці.

З подальшими успіхами на фронті до військової зони прибували органи цивільної адміністрації, які перебирали керівництво над українськими поліцейськими від охоронних дивізій. За наказом Гітлера від 17 липня 1941 р., формування поліцейського апарату на окупованих територіях СРСР передавалося під управління райхсфюреру СС Гімmlеру⁴⁶. Оскільки створення РКУ було проголошено ще до захоплення Києва, його столицею стало Рівне. Однак увесь окупаційний поліцейський апарат зосередився у Києві після його захоплення. Окрім СС, під керівництвом Гімmlера також перебували поліція порядку (Ordnungspolizei) та служби, які увійшли до Головного управління імперської безпеки (RSHA, або РСХА): вони займалися питаннями внутрішньої безпеки держави, в першу чергу політичної. На окупованих територіях СРСР, діяльність РСХА провадила таємна поліція та служба безпеки⁴⁷ (Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst, Sipo/SD)⁴⁸, що часто фігурує

⁴³ Dean M. Collaboration during the Holocaust. – Р. 64–65; Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції. – С. 64-65.

⁴⁴ Качановський І. ОУН(б) та нацистські масові вбивства. – С. 232.

⁴⁵ Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій. – С. 246.

⁴⁶ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції. – С. 62.

⁴⁷ Далі в тексті – німецька служба безпеки або німецька СД.

⁴⁸ Поль Д. Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті «Україна» // ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення / Ред. Р. Брандон та В. Лауер. – Київ, 2015. – С. 45-47.

у спогадах або літературі як «гестапо»⁴⁹. Обидві інстанції мали мережу власних філій/відділів на окупованих територіях. Зокрема, існувала й київська філія німецької служби безпеки (KdS Kiew), що контролювала діяльність декількох польових команд (Aussenstelle) у Білій Церкві, Умані, Полтаві, Лубнах тощо. Загальна чисельність київського відділу могла сягати 320 осіб⁵⁰.

Німецька охоронна поліція Києва (Kommando der Schutzpolizei Kiew) підпорядковувалася поліції порядку й поділялася на штаб з п'ятьма відділами (Abteilungen)⁵¹. Фактично, на кожну райполіцію Києва припадало декілька німецьких офіцерів нагляду – зазвичай це був один начальник району та два поліцмайстери⁵². Відомо, що до 20 травня 1942 р. посаду командира німецької охоронної поліції Києва посідав Бруно Самуельсен, після чого, наказом Гімлера його замінив на посаді оберст-лейтенант Ріхард Штан. Пізніше командирами були Гензен та Ебель⁵³.

Кількість співробітників поліції порядку не була сталою. Так, в межах генерального округу Київ, станом на 24 листопада 1942 р. перебувало 694 службовці німецької охоронної поліції в містах та 689 жандармів по селах⁵⁴. Згодом ця цифра зменшилася, адже станом на 5 березня 1943 р., загальне число усіх співробітників німецької охоронної поліції міста Києва перебувало 182 поліцейські і унтер-офіцери та 28 офіцерів⁵⁵. Ця чисельність була меншою за передбачену стандартами норму 1 поліцейський на 1000 жителів для великих міст⁵⁶. За оцінкою комісара генерального округу Київ Вальдемара Магунії, наявного німецького кадрового персоналу охоронної поліції та його забезпечення було недостатньо. Це призводило до погіршення рівня бойової

⁴⁹ Гестапо, або таємна державна поліція (Geheime Staatspolizei) – це складова частина апарату *RSHA*.

⁵⁰ *Prusin A. A Community of Violence.* – Р. 4, 6.

⁵¹ ДАКО. – Ф. Р-2726. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 53-54 зв.

⁵² ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 222. – Арк. 3.

⁵³ Складено за документами охоронної поліції: ДАКО. – Ф. Р-2726. – Оп. 1. – Спр. 1; ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 158-159.

⁵⁴ *Curilla W. Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944.* – Paderborn, 2005. – S. 813, 814.

⁵⁵ NARA. – RG-242. – T-315. – Roll 1634. – Frame 000958.

⁵⁶ В цей час у Києві проживало бл. 300 тисяч осіб: *Беркгоф К. Жнива розпачу.* – С. 317.

ефективності, а тому робота німецьких службовців, зазвичай, зводилася до бюрократичних операцій й керування українською поліцією⁵⁷.

Нажаль, діяльність німецької поліції на території генерального округу Київ не є дослідженою темою. Окремі згадки про це можна знайти в збірниках документів та статтях⁵⁸, проте комплексної і ґрунтовної монографії, на кшталт роботи Вольфганга Курили про діяльність німецької поліції на території Білорусі та Прибалтики⁵⁹, не існує. Проте, вочевидь, німецькі працівники поліції Києва не могли існувати поза досвідом внутрішньополітичного життя у міжвоєнній Німеччині.

Дослідники Третього Райху, зокрема Петер Фріцше, зазначають, що упродовж 1920-1930-х рр. нацистська ідеологія отримала широку підтримку серед усіх верств населення Німеччини⁶⁰. Політична доктрина нацистської партії (НСДАП) передбачала три фундаментальні постулати, на які нацисти спиралася у власній практичній діяльності: радикальний націоналізм, антибільшовизм, антисемітизм. Інші характеристики були похідними від цих постулатів, на кшталт колонізаційної місії на Сході⁶¹. В цьому ключі, кінцевою метою більшої частини ідеологічних догм Гітлера було знищення СРСР: ліквідація «жидо-більшовизму» та захоплення «життєвого простору» (Lebensraum)⁶². Саме тому війна проти СРСР вважалася особливою в рамках націонал-соціалістичної ідеології: це був новий тип «війни на повне знищення» (Vernichtungskrieg). За умовами її ведення передбачалося масове знищення місцевого населення – людей нижчого ґатунку⁶³.

⁵⁷ Михайлюк М. Доповідь Вальдемара Магунії як джерело для дослідження нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Київ» (1941-1944) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2009. – №91. – С. 31.

⁵⁸ Наприклад в: Поль Д. Масове вбивство євреїв України. – С. 41-112; Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат Украина, Губернаторство Транснистрия. – Дніпро, 2016. – 564 с.

⁵⁹ Curilla W. Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944. – Paderborn, 2005. – 1041 s.

⁶⁰ Fritzsch P. Life and Death in the Third Reich. – Cambridge, 2009. – P. 131.

⁶¹ Геллетлі Р. Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф. – Київ, 2011. – С. 562.

⁶² Там само. – С. 433-434.

⁶³ Dean M. Collaboration during the Holocaust. – P. 20; Лайєр В. Творення нацистської імперії. – С. 34, 50.

Про побутування таких ідей в уяві німецьких поліцейських йдеться у нещодавніх дослідженнях. Наприклад, Крістофер Браунінг дійшов висновку, що значна частина членів 101-го резервного поліцейського батальйону, – названих ним «пересічними чоловіками», – знаходилася під впливом пропаганди міжвоєнного і воєнного періоду. Особливо це стосувалося «почуття власної переваги і расової спорідненості, а також єврейської неповноцінності та інакшості» серед них⁶⁴. Втім, навряд чи можна стверджувати, що лише ідеологічна індоктринація штовхала пересічних німців до езекуцій цивільного населення. У таких випадках, як визначив Крістофер Браунінг, загальний конформізм поліцейських (що полягав у небажанні виділятися з натовпу) в купі з іншими мотивами міг стати результатом унормальнення військових злочинів⁶⁵.

Діяльність співробітників київська філія служби безпеки Третього Райху (що контролювала Українську кримінальну поліцію) досліджена більше⁶⁶. Структурно, київська філія дещо копіювала ієрархію РСХА: I та II відділи – персонал і адміністрація; III відділ – служба безпеки (SD-Inland); IV відділ – таємна державна поліція (Gestapo); V відділ – кримінальна поліція (Kripo). П'ятий відділ безпосередньо керував діяльністю Української кримінальної поліції⁶⁷. Отож, робота цих, як їх назвав Александр Прусін, «ідеологічних хрестоносців», ґрунтувалась на особливій «груповій ідентичності» у поєднанні з ідеями німецької єдності (Volksgemeinschaft) та образу «жидо-більшовизму»⁶⁸. Подібний світогляд міг бути сформований під час навчання в школі, які були осередками радикалізації молоді, або під час діяльності в нацистських організаціях – СА, СС, Гітлерюгенд тощо.

На думку Александра Прусіна, такий контекст почасти може пояснити масштаби жахливої трагедії, які розгорнулися на території генерального

⁶⁴ *Browning C. Ordinary Men.* – P. 184.

⁶⁵ *Ibid.* – P. 177-185.

⁶⁶ Детальніше див.: *Prusin A. A Community of Violence.* – P. 1-30.

⁶⁷ Крім «політичного відділу», адже він підпорядковувався IV відділу.

⁶⁸ *Prusin A. A Community of Violence.* – P. 15.

округу Київ. Станом на осінь 1942 р., коли найбільше число співробітників німецької служби безпеки у Києві становило, приблизно, 320 осіб (з них 120 – німці, інші – місцеві), їх жертвами стали близько 10,000 осіб⁶⁹. При чому, генеральний комісар Вальдемар Магунія відмічав високу ефективність роботи служби безпеки⁷⁰.

Безумовно, що такої кількості жертв не можна було б досягнути, якби німці не отримували допомогу від місцевого населення, зокрема поліції. Не розуміючи мови, культури і регіональних особливостей, навряд німцям вдалося б, наприклад, ідентифікувати асимільованих за радянських часів євреїв або політичних активістів, які не відрізнялися від іншого місцевого населення⁷¹.

На найвищому рівні, формування місцевої поліції на окупованих радянських територіях було врегульовано офіційним указом Гімmlера від 6 листопада 1941 р.⁷². Так сформувалася допоміжна охоронна поліція (Schutzmannschaft, або Schuma), яка структурно розподілялася на: (1) місцеву допоміжну поліцію (Schutzmannschaft-Einzeldienst), що діяла в рамках постової служби по містах та селах окупованих територій; (2) допоміжні поліцейській батальйони⁷³ (Schutzmannschaft-Bataillonen, або Schuma-Batl.), тобто закриті частини, що перебували на казарменому положенні (Geschlossenen Einheiten) й могли виїздити на операції в будь-який регіон; (3) допоміжну пожежну поліцію (Feuerschutzmannschaft), що діяла разом з місцевою допоміжною поліцією; (4) допоміжні загони поліції (Hilfschutzmannschaft), що виконували різні додаткові задачі.

⁶⁹ Prusin A. A Community of Violence. – P. 6.

⁷⁰ Михайлюк М. Доповідь Вальдемара Магунії. – С. 31.

⁷¹ Dean M. Collaboration during the Holocaust. – P. 29; Лайпер В. Творення нацистської імперії. – С. 119.

⁷² Боляновський А. Українські військові формування. – С. 124-126; Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції. – С. 65.

⁷³ В залежності від функцій батальйони розділялися на охоронні, резервні та польові. В більшості, на території України діяли перші два типи батальйонів: Боляновський А. Українські військові формування. – С. 126.

Таким чином, існування української поліції отримало офіційне визнання вищого керівництва Німеччини. Нещодавно діючі хаотично загони місцевої поліції відтепер розпочали активно перебиратися органами окупаційної поліції. Тут варто перейти до безпосереднього предмету нашого дослідження – української поліції міста Києва.

1.2. Формування київської поліції.

19 вересня 1941 р. до Києва увійшли передові частини німецьких військ. Разом із ними прибула похідна група ОУН на чолі зі Степаном Сулятицьким, яка розпочала формування нового адміністративного апарату⁷⁴. Створення поліції було також ініційовано членами мельниківської фракції ОУН: 21 та 23 вересня з Житомира до Києва прибувають перші загони націоналістів, що формують поліцію⁷⁵. Перша, «організаційна», група мельниківців на чолі з Петром Онуфриком («Коник»)⁷⁶ складалася з 18 осіб. Незабаром, за згодою з німецькою військовою адміністрацією, прибула сотня бійців із колишніх військовополонених під командуванням Івана Кедюлича.

29 вересня (а за іншою версією 1 жовтня) офіційно розпочала свою роботу Команда української поліції Київської області (по вул. Короленка 15⁷⁷). 1 жовтня 1941 р. штабом київської поліції було видано наказ про створення перших районних поліції: всього упродовж жовтня 1941 р. було створено 13 районів⁷⁸. Від початків створення поліції абсолютну більшість керівних посад займали націоналісти або колишні військові емігранти Української революції 1917-1921 рр.⁷⁹. Так, на чолі обласної команди було призначено емігранта з Чехословаччини Григорія Захвалинського. До 15 жовтня в компетенції

⁷⁴ *Кабайда А.* 1941 // Календар-альманах «Нового шляху» / Ред. П. Дорозинський. – Торонто, 1991. – С. 47.

⁷⁵ *Гайвас Я.* Коли кінчилася епоха. – Чикаго, 1964. – С. 64.

⁷⁶ Пізніше керував роботою харківської поліції: *Radchenko Y.* «We Emptied our Magazines into Them». – Р. 72-73.

⁷⁷ Згодом перейменована на вул. Володимирська.

⁷⁸ Детальніше про це див.: Додаток 2.

⁷⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56258. – Арк. 46; ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 3. – Арк. 12-13

обласної команди сформовано Міську команду поліції, комендантом якої призначили мельниківця під псевдонімом «Орлик»⁸⁰ (за деякою інформацією, справжнє ім'я Анатолій Конкель⁸¹). У жовтні поступово оформлюється структура міської поліції, яка поділяється на райони (Polizei Reviere, або Schutzmannschaftsreviere) та підрайони (Unterreviere)⁸².

За деякими свідченнями, чисельність української поліції у жовтні 1941 р. сягала більше 150 осіб⁸³. Але вона значно збільшилася, коли в першій половині жовтня 1941 р. до Києва прибула частина військової формації ОУН (м) – так званого Буковинського куреня. Він також був задіяний у формуванні київської поліції, проте пізніше його особовий склад перекинули на формування охоронних батальйонів. Таким чином, у листопаді 1941 р. чисельність місцевої поліції збільшилася і сягала щонайменше 500 осіб⁸⁴.

З 20 жовтня 1941 р. до Києва починають прибувати органи німецької цивільної адміністрації, а 29 жовтня – представники німецької поліції на чолі з командиром Шевфером. Вони перейняли контроль над українською поліцією від військового коменданта міста Курта Ебергарда⁸⁵. В цей час відбулися перші зміни в організації поліції. По-перше, *Українську народну міліцію* перейменували на *Українську охоронну поліцію* (УОП). По-друге, штаб київської поліції відтепер підпорядковувався німецькій поліції, а за всіма українськими комендантами закріплювались німецькі офіцери нагляду. Бургомістр та голови районів (лише поліції власного району) мали право і далі

⁸⁰ Кучерук О. Початковий період діяльності української поліції Києва у вересні-грудні 1941 // Організація українських націоналістів. – 2016. – 10 жовтня / Електронний ресурс: <http://kmoun.info/2016/10/10/o-kucheruk-pochatkoviy-period-diyalnosti-ukrayinskoyi-politsiyi-kiyeva-u-veresni-grudni-1941r/>, відвідано 27.05.2020.

⁸¹ Інформація подана у статті Тетяни Євстаф'євої. Воно зазначає, що у подальшому Конкель тісно співпрацював з німецькими розвідувальними органами: *Євстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – №1/2. – С. 382.

⁸² ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 3. – Арк. 12.

⁸³ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / Упор. О. Дзюбан. – Львів; Київ, 2001. – С. 419.

⁸⁴ Детальніше про це див.: *Radczenko J.* «Niemcy znaleźli u nich...». – S. 580-617.

⁸⁵ Кучерук О. Початковий період діяльності української поліції Києва. За іншою версією, майором Штунде: *Кабайда А.* 1941. – С. 55.

надавати вказівки українській поліції, проте за умови обов'язкового інформування співробітників німецької поліції. Останні могли відмінити будь-які вказівки українських голів⁸⁶.

Слід зазначити, що до обов'язків Української охоронної поліції входили задачі, переважно, охоронного та вартового характеру. Окрім патрулювання вулиць, поліцейських могли застосовувати задля конвоювання та охорони єврейських гетто, таборів військовополонених тощо⁸⁷. Насправді, спектр задач поліції був дуже широким і не обмежувався чітко прописаними обов'язками. Почасті членів київської поліції могли залучати до «спеціальних задач», а саме «переслідування партійців, активістів і всіх осіб, непокірних фашистській владі, виконувати арешти і розстріли»⁸⁸.

Зі зміною політичної та військової ситуації поліцейських охоронної поліції залучали до завдань іншого характеру, зокрема до арештів місцевого населення з подальшою відправкою на примусові роботи до Німеччини⁸⁹. Київську поліцію залучали до таких задач вже з квітня 1942 р. Відбувалося це двома способами: або районна управа направляла в поліцію списки осіб, яких потрібно заарештувати⁹⁰; або поліція влаштовувала облави на місцевих базарах й шукала людей без документів. Так, наприклад, Софіївською районною управою до райполіції передавалися списки осіб на відправлення до Німеччини. За весь існування райуправи близько 800 осіб були занесені у списки, з яких більше 1/4 були заарештовані поліцейськими⁹¹. Ще одним прикладом слугує найбільша поліцейська облава, влаштована влітку 1943 р. на

⁸⁶ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1; ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 3. – Арк. 12.

⁸⁷ Dean M. Collaboration during the Holocaust. – Р. 69-70.

⁸⁸ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 70029фп. – Арк. 23 зв.

⁸⁹ Dean M. Collaboration during the Holocaust. – Р. 70; ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 6. – Арк. 16.

⁹⁰ Карел Беркгоф зазначає, що місцева адміністрація інколи виступала ініціатором таких заходів через страх перед німецькими репресіями: Беркгоф К. Жнива розпачу. – С. 265.

⁹¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59056. – Арк. 33.

Галицькому ринку (сучасна площа Перемоги), під час якої було затримано приблизно 1,000 осіб одночасно⁹².

Повернімося до питання формування української поліції. Потрібно зауважити, що організація її роботи продовжувалася упродовж листопада-грудня 1941 р. На початку листопада ще не було налагоджено прямого зв'язку між сільською поліцією Київського району (Kiew-Land) та штабом поліції⁹³. Приблизно у другій половині листопада заступник міського голови Волканович просив штаб поліції, аби вони направили трьох поліцейських на Труханів острів, оскільки він «зовсім не обслуговується поліцією»⁹⁴. Пізніше, на початку грудня, в поліції вирішувалися питання щодо взаємодії районної поліції та інших поліцейських структур задля більш ефективного ведення справ⁹⁵.

Тогочасна київська періодика містить низку критичних статей, які відображають погану організацію та низьку ефективність роботи поліції. Так, наприклад, у газеті «Українське слово» від 6 грудня 1941 р. опубліковано статтю зі скаргою щодо відсутності на вулицях міста постів поліції. Це призводило до того, що цивільні, у разі необхідності, могли знайти поліцейських лишень у районних відділках, біля яких скупчувалися великі черги⁹⁶.

Те, що поліція знаходилися в стані формування упродовж кінця 1941 р. також проглядається у характерній для цього часу плинності кадрів. Почасти це зумовлено тим, що робота в поліції не відповідала очікуванням місцевих, які добровільно вступили до неї. Дехто не бажав виконувати таку роботу, інші зуміли знайти краще місце⁹⁷. З іншого боку, плинність кадрів пояснюється

⁹² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59056. – Арк. 33, зв.; Там само. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 6. – Арк. 17

⁹³ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 8; *Б. а.* Об'ява // Українське слово (Київ). – 1941. – 13 листопада. – С. 4.

⁹⁴ Там само. – Спр. 54. – Арк. 2.

⁹⁵ Там само. – Арк. 10.

⁹⁶ *О. В.* Неврахована потреба // Українське слово (Київ). – 1941. – 6 грудня. – С. 4.

⁹⁷ Наприклад: ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26183. – Арк. 187; Там само. – Спр. 59418. – Арк. 21 зв.

тим, що німецька адміністрація знаходилася в стані перманентного пошуку ворожих для неї елементів.

Упродовж перших двох місяців окупації мельниківці змогли закріпити власні позиції в адміністративному апараті Києва. Їхня ідеологія та нарощений вплив стали загрозою для німецької влади, таким чином 12-13 грудня 1941 р. розпочалися арештів мельниківців. Жертвами розгорнутих репресій стали видатні діячі ОУН (м), зокрема члени редакції газети «Українське слово»⁹⁸. Постраждали також і поліцейські, оскільки нам відомо, що було проведено розстріл як мінімум восьми «керівних членів» київської поліції. Серед цього списку був начальник слідчого відділу Роман Біда («Гордон»)⁹⁹. Офіційною причиною арешту слугувало самочинне звільнення поліцейськими заарештованих раніше членів ОУН (б)¹⁰⁰. Зміна ставлення окупаційної влади до мельниківців та розгортання репресій знаменують початок поступового переходу української поліції під повний контроль німецької¹⁰¹.

З 1 січня 1942 р. структура охоронної поліції розпочинає оформлюватися за німецьким зразком. Було ліквідовано Команду поліції Київської області, натомість залишилася лише міська Українська охоронна поліція. 9 січня 1942 р. командування німецької поліції видає наказ про присвоєння нумерації (Polizei Reviere Nummer) 12 районам, не враховуючи Водний район¹⁰². 31 січня 1942 р. Київська районна поліція була розформована й територіально перейшла з-під компетенції штабу української поліції та німецької охоронної

⁹⁸ *Ком С.* Учасники підпілля ОУН(м) - жертви Бабиного Яру (1941-1943) // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – Київ, 2012. – С. 112-113.

⁹⁹ *Кучерук О.* Початковий період діяльності української поліції Києва.

¹⁰⁰ NARA. – RG-242. – T-315. – Roll 2218. – Frame 000639; *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. – Чернівці, 1995. – С. 89.

¹⁰¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 397. – Арк. 25.

¹⁰² ДАКО. – Ф. Р-2726. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6; *Кучерук О.* Початковий період діяльності української поліції Києва.

поліції у розпорядження жандармерії¹⁰³. Відтепер, під юрисдикцією київської поліції функціонувало всього 11 райполіцій.

Починаючи з 7-9 лютого 1942 р. – після другої хвилі арештів націоналістів – і до кінця німецької окупації Києва діяльність ОУН (м) в українській поліції перебувала в стані «глибокої конспірації»¹⁰⁴. Але навіть тоді репресії проти поліцейських-націоналістів продовжувалися. До найбільш відомих можна віднести, зокрема, арешти квітня 1942 р. Тоді, наприклад, було заарештовано коменданта київської поліції Захвалинського¹⁰⁵, а на його місце призначено Володимира Буткевича¹⁰⁶. Розгорнуті арешти змусили більшість видних мельниківців втекти з Києва, а усіх інших – законспіруватися ще глибше¹⁰⁷. Варто зазначити, що відтепер на керівні посади київської поліції назначалися, переважно, колишні діячі Української революції 1917–1921 рр. та місцеві жителі.

Влітку 1942 р. (ймовірно, в першій половині серпня) відбулася чергова реорганізація Української охоронної поліції¹⁰⁸. Ймовірно, поштовхом до такого кроку стали перші випуски частини курсантів поліцейської школи, які б мали поступово зайняти керівні посади в апараті¹⁰⁹. Реорганізація збігається у часі з виданням Гітлером директиви №46, за якою санкціонувалося збільшення чисельності локальної поліції з ненімецьких народів на

¹⁰³ ДАКО. – Ф. Р-2726. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13 зв. При цьому, німецький командир району – Шуман – був переведений до складу пожежної поліції.

¹⁰⁴ Кот С. Учасники підпілля ОУН(м). – С. 103.

¹⁰⁵ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59280. – Арк. 91 зв. Після арешту, влітку 1942 року Захвалинського направили до 115-го охоронного батальйону, що в цей час перебував у Білорусі: Марченко М. Спогади червоноармійця. Початок війни. 1941-й рік // Київ 1941 р. Бабин Яр: Спогади сучасників / Упор. С. Кот. – Київ, 2019. – С. 42.

¹⁰⁶ ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 3. – Арк. 14.

¹⁰⁷ Наприклад, з Києва втекли Кедюлич та «Діброва»: ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 65-66, 154-155.

¹⁰⁸ За повідомленням Кабайди можна приблизно вирахувати цю дату: ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 3. – Арк. 11. Станом на 8 липня 1942 р. зміни керівного складу поліції не змінилися, адже на посаді перебував Буткевич: ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 57995. – Арк. 92.

¹⁰⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59613. – Арк. 54.

окупованих територіях СРСР¹¹⁰. Тож, із реорганізацією змінюється керівний склад – комендантом поліції призначили мельниківця Анатолія Кабайду¹¹¹. Саме він керував усією українською поліцією міста найдовше – з липня-серпня 1942 по жовтень 1943 рр. Від цього часу структура поліції зберігалася майже без змін аж до початку повної евакуації української поліції з Києва 3 жовтня 1943 р.

На вершині ієрархії стояв сформований Центральний штаб Української охоронної поліції (по вул. Готська 5-а), якому підпорядковувалися п'ять відділів: 1-й загально-організаційний (канцелярія штабу), 2-й персональний (ведення обліку кадрів поліції), 3-й стройовий (вишкіл та озброєння поліцаїв), 4-й господарчий (бухгалтерія та господарча діяльність), 5-й транспортний¹¹². Основними змінами в структурі поліції були створення двох «відтинків»¹¹³, що стали «самостійними адміністративними одиницями»¹¹⁴. І-й відтинок штабу¹¹⁵ (Abschnitt I) контролював роботу поліції п'яти районів міста (з усіма підрайонами): Шевченківського, Богданівського, Печерського, Ярославського та Дарницького. II-й відтинок штабу¹¹⁶ (Abschnitt II) контролював шість районів (аналогічно): Подільський, Залізничний, Володимирський, Святошинський, Софіївський, Куренівський. Окрім цього, центральному штабу були підпорядковані наступні підрозділи: навчальні сотні (укр.

¹¹⁰ Młynarczyk A., Rein L., Bolianovskyi A. et al. Eastern Europe Belarusian auxiliaries, Ukrainian Waffen-SS soldiers and the special case of the Polish «Blue Police» // The Waffen-SS: A European History / Ed. R. Gerwarth and J. Böhrer. – Oxford, 2017. – P. 182.

¹¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 157.

¹¹² Там само. – Спр. 56699. – Арк. 59-60; Там само. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 3. – Арк. 15, 17-18.

¹¹³ Оригінальний термін *Abschnitt* можна перекласти в цьому контексті як «відділ» або «сектор». Задля уникнення плутанини використаємо наведений в джерелах переклад, – «відтинок», – оскільки він побутував в документах поліції. Наприклад: ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 36 зв.

¹¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 156-157.

¹¹⁵ Знаходився по вул. Львівській 91. Українські коменданти відтинку – Арсеній Мельничук, Миколай Некрасов. Німецькі коменданти – Кнес, Гауфман.

¹¹⁶ Знаходився в будівлі штабу поліції. Український комендант відтинку – Володимир Буткевич (колишній комендант штабу поліції).

Lehrgang), команда охорони торфу (Torfschutz), допоміжний поліцейський загін у Пущі-Водиці, музикальний оркестр тощо¹¹⁷.

За наказом коменданта київської поліції Кабайди від 13 жовтня 1942 р. було створено штабну сотню (Stabskompanie) та сотню важкої зброї (Schwere Kompanie)¹¹⁸. Як зазначалося в наказі, після «расової комісії» туди призначено 196 членів райполіції, що мали «гарні фізичні показники»: до штабної сотні – 136, інші до сотні важкої зброї¹¹⁹. Обидві сотні підпорядковувалися в своїй діяльності штабу української поліції в Києві й розташовувалися по вул. Берлінській 38 (нині вул. Інститутська)¹²⁰. Одним із головних завдань штабної сотні (командир – Іван Лисниченко) була охорона об'єктів так званого «урядового кварталу» – історичного району Липки. До таких належали: будівлі адміністративних установ окупаційної влади; житлові приміщення офіцерів окупаційної влади, зокрема, жандармерії по вул. Німецькій (нині Липська); охорона Центрального штабу поліції; та охорона розташування штабу сотні¹²¹. Уніформа бійців штабної сотні відрізнялася від поліції районів – вона була зеленого кольору¹²². Відомо, що приблизно у жовтні 1942 р. штабна сотня виїздила на антипартизанські операції у Голосіївський ліс¹²³. Аналогічні виїзди відбувалися й пізніше в межах Київської області¹²⁴.

Очевидно, що чисельність української охоронної поліції Києва не була сталою. Загальна кількість її співробітників в генеральному окрузі Київ,

¹¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 3. – Арк. 17-18; NARA. – RG-242. – T-315. – Roll 1634. – Frames 000958-000959; Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: Збірник документів та матеріалів / Упор. Т. Вронська, А. Кентій, С. Кокін та інші. – Київ; Львів, 2003. – С. 434.

¹¹⁸ У квітні 1943 р. до складу сотні важкої зброї були переведені близько 50 осіб будівельно-саперного взводу (*Pionierzug*). Особовий склад останнього займався, переважно, підривною та будівельною справою: ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 7. – Арк. 1.

¹¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59338. – Арк. 19, 44.

¹²⁰ Там само. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 6. – Арк. 5-6.

¹²¹ Там само. – Арк. 1, 8; Там само. – Ф. 5. – Спр. 59613. – Арк. 26 зв.

¹²² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59338. – Арк. 19, 86.

¹²³ Там само. – Арк. 17.

¹²⁴ Там само. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 6. – Арк. 8, 9.

станом на листопад 1942 р., становила 13,016 осіб¹²⁵. З-поміж них в околицях Києва службу проходили 4,262 поліцейських¹²⁶. Чисельність місцевих, що працювали в допоміжній поліції Києва, станом на березень 1943 р., оцінюється нами в 1,800 – 2,000 осіб¹²⁷. Виходячи з потреб німецької адміністрації, при наявності особливих умов, чисельність поліції могла змінюватися. Так, у розпал партизанської війни в Білорусі, за наказом Гімmlера від 18 серпня 1942 р. збільшувалася чисельність поліції на окупованих радянських територіях¹²⁸. У цей час кількість поліцейських однієї райполіції Києва могла складати більше 120 осіб¹²⁹.

Одночасно з Українською охоронною поліцією, упродовж осені 1941 р. відбувався процес створення Української кримінальної поліції (Sicherungsschutzmannschaft, УКП). Як і в першому випадку, ядром її особового складу стали члени ОУН (м), а першим керівником призначено Роман Біда («Гордон»)¹³⁰. Передбачалося, що УКП стане інтегральною частиною УОП, або її так званім «слідчим/кримінальним відділом». Однак, зовсім скоро першочергові плани змінилися, оскільки УОП не мала повноважень ведення кримінальних та політичних справ. Задля уникнення майбутньої міжвідомчої плутанини, між керівниками німецької поліції та служби безпеки було досягнуто консенсусу. За ним, Українська кримінальна поліція «організаційно належить до міської поліції [німецької охоронної поліції – *Д.С.*], а ділово підлягає СД»¹³¹.

Таким чином, з кінця 1941 р. УКП повністю підпорядковувалася німецькій службі безпеки. До того ж, процесом оформлення УКП займалася айнзацкоманда 5, а задля особистого контролю за її роботою до Києва прибув

¹²⁵ Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939-1945. Ein Überblick anhand der Feldpostübersicht / Bearb. G. Tessin, N. Kannapin, B. Meyer. – Osnabrück, 2000. – S. 593.

¹²⁶ Прусин А. Украинская полиция и Холокост. – С. 35.

¹²⁷ NARA. – RG-242. – T-315. – Roll 1634. – Frames 000958-000960.

¹²⁸ Dean M. Collaboration during the Holocaust. – P. 66.

¹²⁹ Див.: Додаток 3.

¹³⁰ Кабайда А. 1941. – С. 53.

¹³¹ Кучерук О. Початковий період діяльності української поліції Києва.

член зондеркоманди 4а Курт Зиплі. Станом на початок 1942 р. чисельність УКП становила близько 100 осіб¹³², а на середину 1943 р. – 170-180 осіб¹³³.

Українську кримінальну поліцію також зачепили зміни керівного складу, ініційовані окупаційною владою. Як вже зазначалося, у листопаді-грудні 1941 р. було заарештовано керівних членів УКП. Зокрема, Романа Біду було заарештовано німецькою службою безпеки та страчено¹³⁴. Достеменно невідомо, проте припускаємо, що його посаду зайняв Теодозій (Дмитро) Сампара, якого теж, на початку січня 1942 р. заарештували¹³⁵. Незабаром, посаду українського шефа УКП зайняв Борис Суховерський¹³⁶.

У кінці грудня 1942 р. начальник V відділу німецької СД¹³⁷ прибув в штаб УКП і повідомив, що відтепер вони підпорядковуються особисто йому в складі німецької служби безпеки. Відтоді УКП трансформувалася у підвідділ 5-D кримінального управління німецької служби безпеки (що знаходилося по вул. Володимирська 15). Початково, зміни не були надто суттєвими: колишні «реферантури» перейменувалися на «кримінал-комісаріати», кожний з яких займався різними типами злочинів. Очолювали їх кримінал-комісари, які мали у своєму розпорядженні певну кількість слідчих.

Тож, структурно УКП мала наступні кримінал-комісаріати (відділи): (1) Відділ розслідувань вбивств і грабунків (кримінальний комісар – Миколай Пилипенко); (2) Відділ боротьби з випадковими злочинами (Володимир Анісін); (3) Відділ розслідувань крадіжок зі зломом (Іван Куліш); (4) Відділ розслідувань крадіжок (Миколай Шаповалов); (5) Відділ боротьби з проституцією (Анатоль Кравчук); (6) Агентурний відділ (Олекса

¹³² Prusin A. A Community of Violence. – Р. 4; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 397. – Арк. 23; ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 8. – Арк. 1.

¹³³ ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 14. – Арк. 134-139.

¹³⁴ NARA. – RG-242. – T-315. – Roll 2218. – Frame 000639; Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. – С. 89.

¹³⁵ Кучерук О. Початковий період діяльності української поліції Києва.

¹³⁶ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59410. – Арк. 16 зв.; ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 8 зв.

¹³⁷ До компетенції V відділу СД входили справи кримінального характеру та проведення слідчих заходів.

Горбачевський); (7) Інформаторська служба (Всеволод Попов); (8) Група розшуку (Михайло Карпінський) (9) Політичний відділ (Василь Целованський¹³⁸)¹³⁹.

Окрім цього при кримінальному управлінні СД існували окремі слідчі групи, які направлялися до райполіції. До складу такої групи зазвичай входили: комісар району, 2-3 слідчих та 2-3 агенти. Задачею слідчої групи була боротьба з кримінальними злочинами району¹⁴⁰. Ведення кримінальних справ слідчими УКП провадилося без підпорядкування німецькій та українській охоронній поліції, але за їх участі (наприклад, при затриманні осіб або їх конвоюванні). Більшість справ розпочиналися на рівні райполіції і закінчувалися вже в кримінальному управлінні СД. Звідти вони йшли або безпосередньо до суду, або залишалися на розгляд німецькій службі безпеки¹⁴¹.

Серед особового складу УКП масові арешти відбувалися й в останній рік окупації. За доносами місцевих таємних агентів німцям стало відомо, що серед керівного та рядового складу кримінальної поліції перебувають прорадянські та націоналістично налаштовані угруповання. Тому, під виглядом обов'язкових зборів персоналу, за наказом командира служби безпеки Еріха Ерлінгера¹⁴², 3 березня 1943 р. було проведено спецоперацію. Під час цих зборів «в зал заскочили командир гестапо [німецької служби безпеки – Д.С.] Ерлінгер разом з 10 гестапівцями, озброєними автоматами, і наказали: “встати! Руки догори!”, при цьому Ерлінгер вистрелив і поранив Глухова та Іванова»¹⁴³. Усього в цей день було заарештовано приблизно 15-19 осіб, серед яких був

¹³⁸ За іншими документами – Целованський: ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 19.

¹³⁹ Складено на підставі: ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59056. – Арк. 44, 48-48 зв.; Там само. – Спр. 46829. – Арк. 27-28 зв.; Там само. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 14; *Дерейко І.* Місцеві формування німецької армії та поліції. – С. 79-80.

¹⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59056. – Арк. 44.

¹⁴¹ Там само. – Спр. 46829. – Арк. 108 зв.

¹⁴² Еріх Ерлінгер перебував на посаді командира київського відділу німецької служби безпеки з січня 1942 по серпень 1943 рік: *Klee E.* Das Personenlexikon zum Dritten Reich. – Frankfurt am Main, 2003. – S. 128.

¹⁴³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56258. – Арк. 106. Глухов та Іванов належали до рад. підпілля.

шеф кримінальної поліції Борис Суховерський¹⁴⁴. Пізніше на його посаду призначили Вадима Майковського, який виконував накази німецького шефа кримінального відділу СД Еберта¹⁴⁵.

Як видно з назви, УКП займалася питаннями розкриття кримінальних злочинів. За офіційною інструкцією до таких початково входили: «1. Душегубство й грабунки, 2. Підпали й грабунки, 3. Грабіжі, Обманства фальшування і переступки проти суспільної моралі»¹⁴⁶. І хоча в інструкції передбачено роботу слідчих з політичних справ, нами не було виявлено випадків діяльності цих слідчих за період 1941 р. Усі відомі нам випадки демонструють, що УКП направляла справи політичного характеру до IV відділу німецької служби безпеки по вул. Володимирська 33 (до компетенції відділу входили справи антидержавницького характеру).

Тим не менш, у січні 1943 р. було відібрано 15 найбільш успішних службовців УКП й створено «політичний відділ», який підпорядковувався у своїй роботі лише IV відділу німецької СД¹⁴⁷. Районні слідчі не мали права вести справи політичного характеру, тож вони направляли їх одразу в політичний відділ¹⁴⁸. Так, наприклад, грабунок міських кас двома радянськими партизанами у лютому 1943 р., скоєний в честь Дня Червоної армії, передали до політичного відділу Цалованського¹⁴⁹.

Між Українською кримінальною та охоронною поліцією співпраця відбувалася наступним чином: з УКП до служби районів УОП надходили орієнтування або завдання щодо арештів певних осіб. До таких справ залучалися наявні в поліції агенти¹⁵⁰. Усіма питаннями, пов'язаними зі скоєнням місцевими жителями кримінальних злочинів, займалися слідчі УКП. Водночас, лише її члени були уповноважені затримувати радянських

¹⁴⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56258. – Арк. 106. – Арк. 42.

¹⁴⁵ Там само. – Арк. 61 зв., 103 зв.

¹⁴⁶ ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 5.

¹⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59056. – Арк. 44 зв.-45, 49.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 49 зв.

¹⁴⁹ Там само. – Спр. 46829. – Арк. 103 зв.-104.

¹⁵⁰ Там само. – Спр. 59056. – Арк. 43 зв.

активістів та євреїв і передавати їх до німецької СД¹⁵¹, хоча часто в цьому їм допомагали звичайні поліцейські.

Окрім УОП та УКП упродовж вересня-жовтня 1941 р. була сформована Українська пожежна поліція (УПП). Набір великої кількості співробітників до останньої було проведено досить швидко. Це пояснюється нагальною потребою у пожежниках упродовж осені 1941 р., оскільки Києвом прокотилася низка диверсій, результатом яких була руйнація частини центру міста. Левова частка членів пожежної поліції – це колишні радянські військовополонені та працівники пожежних служб. Німецьким комендантом УПП призначили обер-лейтенанта Шульц¹⁵². Українським комендантом УПП з першого місяця окупації й упродовж 1941-1943 рр. був брандмайор Цапко¹⁵³. Станом на початок 1943 р. чисельність бійців пожежної поліції Києва складала 911 осіб¹⁵⁴.

У грудні 1941 р. формується Українська водна поліція (інколи фігурує як «Водний район»). До її функцій входило патрулювання міських вод, реєстрація човнів тощо. Водна поліція певний час залишається у підпорядкуванні української поліції. В січні 1942 р. її було розформовано, а особовий склад перейшов у підпорядкування німецької водної поліції (Wasserschutzpolizei)¹⁵⁵.

Наостанок варто зазначити, що в генеральному окрузі Київ було створено низку українських «закритих частин» – охоронних батальйонів (Schutzmannschaft-Bataillonen) – під егідою німецької поліції, а також служби безпеки. До першої слід віднести всі батальйони із нумерацією від 112 до 121. Перші батальйони в місті Києві формувалися на базі мельниківського Буковинського куреню та військовополонених червоноармійців, що склали так званий батальйон «Київ». Спочатку ці загони допомагали у патрулювання

¹⁵¹ Prusin A. A Community of Violence. – P. 4.

¹⁵² Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції. – С. 71.

¹⁵³ ДАКО. – Ф. Р-2396. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 17; Там само. – Спр. 1. – Арк. 8.

¹⁵⁴ NARA. – RG-242. – T-315. – Roll 1634. – Frame 000958.

¹⁵⁵ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції. – С. 70.

та охороні районній поліції Києва. Вже з лютого 1942 р. їх переформатовують в 114-й, 115-й¹⁵⁶ та 118-й¹⁵⁷ охоронні батальйони. Починаючи з весни-літа 1942 р. до функцій останніх двох входять обов'язкові виїзди на антипартизанські акції, в яких вони, за оцінкою Івана Дерейка, зарекомендували себе як «надійні» частини. Загальна кількість українців у подібних частинах генерального округу Київ складала приблизно 5,000 осіб¹⁵⁸.

У березні 1942 р. під керівництвом німецької служби безпеки було сформовано 23-й охоронний батальйон СД. Його особовий склад переважно складався з жителів Полтавської області, яких німецька влада хотіла відправити на примусові роботи до Німеччини. Діяльність батальйону була спрямована на виконання антипартизанських акцій, охорону в'язниць і таборів, що перебували під юрисдикцією німецької СД (в першу чергу Сирецького табору)¹⁵⁹. Частина батальйону брала участь в екзекуціях у Бабиному Яру упродовж 1942-1943 рр., а також була залучена до актів грабунку та розстрілів у навколишніх територіях генерального округу Київ, Білорусі тощо¹⁶⁰.

1.3. Вишкіл та підтримання дисципліни.

Спочатку персонал київської поліції спершу складався зі значної кількості колишніх військовополонених Житомирського табору. Більшість із них не мали офіцерського звання, тож дехто був призначений на кількатижневий поліцейський вишкіл в Житомирі, після чого направлений до

¹⁵⁶ Про його формування та діяльність детальніше див.: *Дерейко І.* Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – №20. – 179-193.

¹⁵⁷ Про його діяльність детальніше див.: *Рудлинг П. А.* Террор и коллаборационизм во время Второй мировой войны: случай 118-го батальона охранной полиции в оккупированной Белоруссии // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2016. – №1. – С. 274-310.

¹⁵⁸ *Дерейко І.* Українські допоміжні формування Збройних сил Німеччини у Києві в 1941–1943 рр.: структура, чисельність, діяльність // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – №22. – С. 343-347

¹⁵⁹ Там само. – С. 349-350; *Prusin A.* A Community of Violence. – Р. 4, 11.

¹⁶⁰ *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост. – С. 50.

Києва¹⁶¹. Під час окупації міста до поліції часто вступали особи, котрі не мали жодного відповідного вишколу, тож окупаційною владою було прийнято рішення про організацію відповідних курсів для поліцейських.

В травні 1942 р. при штабі української поліції було санкціоновано створення поліцейських курси під назвою «Вишкіл». Три навчальні сотні формували особовий склад (викладачів та курсантів) курсів, які викладалися в школах різних районів Києва¹⁶². Так, наприклад, 1-а навчальна сотня була створена при штабі поліції й базувалася по вул. Готська 1 (навпроти будівлі штабу)¹⁶³. Курсанти першого випуску (1-ї сотні), що закінчили навчання влітку 1942 р., зайняли керівні посади в апараті української поліції упродовж 1942–1943 рр.¹⁶⁴. У серпні 1942 р. 1-у сотню було розформовано, а її викладацький склад перекинуто до інших шкіл.

У Печерському районі існувала ще одна поліцейська школа, яка функціонувала до 1943 р.¹⁶⁵. 2-а навчальна сотня поліції розміщувалася в Подільському районі¹⁶⁶, а 3-я сотня, деякий час, дислокувалася в Святошинському районі¹⁶⁷. В Пущі-Водиці також існувала школа, фігуруючи в документах під назвою «Команда Кіршбаум»¹⁶⁸, проте достеменно невідомо в компетенції якої вишкільної сотні вона перебувала.

Тривалість навчання поліцейських складала від 1 до 3 місяців¹⁶⁹. Судячи з усього, період навчання залежав від завдання, кого саме потрібно готувати. Рядові шуцмани могли проходити навчання від 2-х до 6-и тижнів¹⁷⁰.

¹⁶¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59660. – Арк. 11, 25.

¹⁶² ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 6. – Арк. 15.

¹⁶³ Нині це будівля Лицею міжнародних відносин по вул. Пилипа Орлика 13.

¹⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59613. – Арк. 54.

¹⁶⁵ Там само. – Спр. 50765. – Арк. 52.

¹⁶⁶ Там само. – Спр. 59613. – Арк. 26-26 зв.

¹⁶⁷ Там само. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 4. – Арк. 3.

¹⁶⁸ Там само. – Т. 18. – Арк. 21; Там само. – Ф. 5. – Спр. 50602. – Арк. 90.

¹⁶⁹ Там само. – Ф. 5. – Спр. 59155. – Т. 1. – Арк. 60; Там само. – Спр. 59192. – Арк. 16; Там само. – Спр. 59613. – Арк. 145.

¹⁷⁰ Там само. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 4. – Арк. 2-3.

Командиром школи при штабі поліції (1-ї сотні) був поліцмайстер Шарницький, його помічники – обервахмайстери Немерт та Майер¹⁷¹. Станом на літо 1942 р., серед українських інструкторів та командирів значилися: Анатолій Кабайда, Володимир Гладич (пізніше зайняв місце начальника школи), Анатолій Гольба. Загальна кількість поліцейських навчальної сотні складала 120 осіб. Структура курсів була розподілена на: відділи по 10 осіб («рій»)¹⁷², взводи по 30 осіб («чота»)¹⁷³, роти зі 100 осіб («сотня»)¹⁷⁴. Взводи мали свою спеціалізацію: стрілецький, артилерійський, саперний. Курсанти займалися вправами зі зброєю, стройової та тактичної підготовки, а кожного тижня проводилася лекція про дисципліну й поведінку поліцейського. Після закінчення школи вони отримували звання, та, або залишалися при поліцейській школі в якості персоналу і, або відправлялися для подальшого несення служби в райполіцію чи охоронні батальйони при німецькій охоронній поліції та службі безпеки¹⁷⁵.

За однією інформацією, до поліцейської школи направляли лише «кращих поліцейських»¹⁷⁶. За іншою, першочергово до школи направляли всіх співробітників, які в минулому мали молодші та середні офіцерські звання. Так, наприклад, серед усього персоналу Софіївської поліції восени 1942 р. таких було четверо (приблизно 10%)¹⁷⁷. Відомо, що для слідчих Української кримінальної поліції також проводилися курси з підвищення кваліфікації¹⁷⁸.

Навчання бійців штабної сотні було дещо схожим до вишколу поліцейських райполіції й передбачало вивчення німецької мови, стройову й

¹⁷¹ Загинув під час антипартизанської акції. На його місце призначили гауптвахтмайстера Гросса: ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59155. – Т. 1. – Арк. 60 зв.

¹⁷² Командирами взводів були: ройовий Добрянський, ройовий Павло-Павлюченко

¹⁷³ Командирами відділів були: бунчужний Козлов, бунчужний Миколай Шелест.

¹⁷⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59192. – Арк. 16 зв.-17 зв.

¹⁷⁵ Там само. – Спр. 50925. – Арк. 32-33; Там само. – Спр. 59155. – Т. 1. – Арк. 60; Там само. – Т. 2. – Арк. 28.

¹⁷⁶ Там само. – Спр. 59613. – Арк. 87 зв.

¹⁷⁷ Зауважмо, що частина поліцейських могла приховати службу ЧА з багатьох причин. Такий випадок описаний в: *Гімбельрайх К.* Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід». – Торонто, 1987. – С. 97-98.

¹⁷⁸ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56258. – Арк. 122.

тактичну підготовку, заняття зі зброєю (гвинтівкою, автоматом, кулеметом)¹⁷⁹. За словами бійця третього взводу, Петра Бакуновця, розпорядок дня був наступний:

підйом о 6 ранку, до 7 годин прибирання приміщень й сніданок, після – загальна збірка повзводно, перевірка, приблизно до 8 ранку йшли в клуб, де командир взводу розповідав як потрібно себе вести перед командуванням й порядок несення вартової служби, інколи вивчали українські та німецькі пісні. З 9 годин ранку вирушав на іподром й займався стрійовою підготовкою до 11 години дня. Проходили збірку в колони від групи до сотні. На зайняттях завжди був присутній німець. Після 11 годин йдемо на обід й до 14 години обід, потім годину або дві вивчення німецької мови. О 16 годині заняття закінчувалася¹⁸⁰.

Окрім нормативних курсів в школі, на офіцерів районних поліцій покладалися обов'язки проводити вишкіл з особовим складом під наглядом німецьких офіцерів¹⁸¹. Наприклад, в Подільській райполіції тематикою вишколу були: пояснення завдань і методів роботи поліцейського, вправи зі зброєю, стрійова підготовка, ведення перевірконої та патрульної діяльності, боротьба з радянською пропагандою; також, поліцейських вчили правильно вітатися з німецьким персоналом тощо¹⁸². Окрім цього відбувалися політичні заняття антирадянського характеру, на яких «говорили про те, що німецька армія непереможна і що більшовизм і радянська влада будуть знищені. Одночасно з цим восхвалявся Гітлер»¹⁸³.

Випадок Подільської райполіції був непоодиноким. Заступник коменданта Ярославської райполіції, Вадим Макієвський, два рази на тиждень проводив політичні лекції, метою яких була культивуація пронімецьких, антисемітських й антирадянських настроїв серед працівників поліції. Особливу увагу Макієвський звертав на боротьбу проти радянських активістів та євреїв:

Поліцейський повинен вести боротьбу з більшовиками, партизанами й всіма тими, хто бореться проти нового порядку, що принесла нам німецька армія. Поліцейський повинен виявляти, заарештовувати й доставляти в район поліції євреїв. Радянська влада більше не повернеться, Червона армія розбита. Сталін кидає у бій

¹⁷⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59338. – Арк. 44, 63.

¹⁸⁰ Там само. – Спр. 59807. – Арк. 25 зв.

¹⁸¹ Там само. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 18. – Арк. 23 зв.

¹⁸² Там само. – Ф. 5. – Спр. 50765. – Арк. 52-53.

¹⁸³ Там само. – Арк. 53-54.

останні сили проти такої міцної зброї німецької армії. Перемоги він не доб'ється, він хоче омити свої руки в крові народу¹⁸⁴.

Лише в серпні 1942 р. за наказом Гіммлера для допоміжної поліції з окупованих радянських територій була розроблена спеціальна 6-тижнева програма навчання. У блоці курсу «політичного виховання» знаходимо: перший тиждень – вивчення питання «Нової Європи»; другий – формування образу євреїв як ворога; третій – закріплення концепту «жидо-більшовизму»; четвертий – біографія Гітлера; п'ятий – «історія успіху» міжвоєнної Німеччини; шостий – спільна війна європейців проти «жидо-більшовизму»¹⁸⁵. Окрім цього курсу викладалася стройова та бойова підготовка, а також обов'язки і права поліцейського тощо¹⁸⁶.

24 квітня 1943 р. за підписом коменданта німецької поліції Києва Ебеля був виданий навчальний матеріал для німецького персоналу. Припускаємо, що виданню цього матеріалу передувало рішення командування німецької поліції від 14 квітня 1943 про звільнення 92 співробітників української поліції через ненадійність¹⁸⁷. Тож, матеріал пропонував, щоб німці вибудовували «позитивні робочі зв'язки» з українцями задля «плідної співпраці» й підтримання лояльності останніх¹⁸⁸. У самій програмі описані основні віхи політичного виховання, котрі німецькі офіцери мали б роз'яснювати українським поліцейським. Серед них знаходимо, що потрібно було: кожного тижня виголошувати інформацію про становище на фронті; наголошувати, що українці виступають за свій «народ та землю» (Volk und Boden); зазначати, що задля успіху у війні «потрібно звільнити тил від комісарів та політруків» тощо¹⁸⁹. Окрім цього, для українських поліцейських обіцяли ввести винагороди у вигляді власного земельного наділу¹⁹⁰.

¹⁸⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 51178. – Арк. 15 зв.-16 зв.

¹⁸⁵ Там само. – Ф. 2. – Спр. 34. – Арк. 152-153.

¹⁸⁶ Там само. – Арк. 153-154.

¹⁸⁷ ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13.

¹⁸⁸ Там само. – Арк. 27 зв.

¹⁸⁹ Там само. – Арк. 27 зв.

¹⁹⁰ Там само. – Арк. 27-27 зв.

Як ми бачимо, хоча вишкіл передбачав фізичну та ідеологічну підготовку персоналу, він часто зводився виключно до першого. Більшість розглянутих нами справ поліцейських не дає можливості стверджувати про ефективність політичного вишколу. До схожих висновків прийшов Мартін Дін, оскільки, на його думку, пропагандистська програма надійшла запізно. Її могли викладати через перекладачів, що призводило до неправильного трактування тез програми. Врешті, слухачі таких лекцій не завжди мали відповідної освіти задля повного їх розуміння¹⁹¹.

Окрім цього, Ганс-Адольф Прютцман у своїх наказах неодноразово відмічав важливість підтримки бойового духу (Kampfmorale) серед допоміжної поліції на східних окупованих територіях СРСР. «Своєчасні дисциплінарні заходи», їх суворість та показовість, на його думку, мали б цей дух підтримувати найкраще¹⁹². За такої офіційної настанови не є унікальним створення системи дисциплінарних покарань. Для відбуття незначних покарань поліцейських засилали на гауптвахту. Саме дві доби гауптвахти отримав Олександр Баронич через сон на посту¹⁹³.

У випадку більш серйозних проступків, поліцейських направляли до штрафного загону, що перебував у Пущі-Водиці. Спочатку штрафники працювали на заготівлі дров безоплатно, проте вже у червні 1943 р. з числа цих штрафників було відібрано 60 осіб і створено допоміжний поліцейський загін (Hilfsschutzmannschaftabteilung). Його члени й надалі працювали над заготівлею дров, але їм почали виплачувати кошти та спростили умови перебування¹⁹⁴.

Справи місцевих поліцейських підпорядковувалися особливим судам поліції та СС. Важкі покарання передбачалися за військову неповинність, дезертирство, звільнення в'язнів, грабунок тощо¹⁹⁵. За відомістю коменданта

¹⁹¹ Dean M. Collaboration during the Holocaust. – P. 73.

¹⁹² ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19.

¹⁹³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50925. – Арк. 30.

¹⁹⁴ Там само. – Арк. 34-35; ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 40.

¹⁹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Спр. 34. – Арк. 92.

Кабайди до «важких покарань» можна додати, зокрема: зв'язок з радянською владою, підбурювання та виступ проти німецької влади, боязкість в бойових умовах та маргінальну поведінку¹⁹⁶. Перераховані «злочини» дійсно могли слугувати приводом засудження до страти. Наприклад, Арсеній Мельничук згадував, що восени 1942 р. поблизу річки Дніпро було проведено показову страту двох членів поліції¹⁹⁷. Влітку того ж року в Києві відбулася аналогічна показова страта ще трьох членів поліції¹⁹⁸. Показові страти поліцейських продовжувалися до останнього року окупації¹⁹⁹.

Таким чином, питання організації роботи київської поліції цілком залежало від політичного курсу Третього Райху. Жителі окупованих територій СРСР не одразу отримали згоду вищого нацистського керівництва на створення власних загонів поліції. Однак на низовому рівні українська поліція поставала без згоди вищих інстанцій, за сприянням місцевої німецької адміністрації. І все ж, функціонування поліції відбувалося у межах нацистського світобачення, без надання широкої дій автономії місцевим помічникам.

Українська поліція пройшла декілька етапів становлення: від створення поліції членами ОУН (м) 21 вересня 1941 р., до поступового переходу під повний контроль німецької поліції. Структура української поліції, з плином часу, все більше нагадувала її німецький зразок.

Керівний особовий склад київської поліції був репрезентований членами ОУН (м) та еміграції, а її рядовий склад – радянським громадянами. Чисельність поліції збільшувалася під впливом потреб окупаційної влади. Поліцейський вишкіл хоч і відбувався, проте ефективність його політичної складової викликає сумніви.

¹⁹⁶ ДАКО. – Ф. Р-4436. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3-3 зв.

¹⁹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 95-96.

¹⁹⁸ Там само. – Арк. 115-116.

¹⁹⁹ ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

II. ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОЛАБОРАЦІОНІЗМ СЕРЕД ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПОЛІЦІЇ

Дослідник української поліції Александр Прусін вважав, що до ідеологічно налаштованих колабораціоністів, «політичних активістів» за його концепцією, слід відносити представників ОУН та еміграції, а також репресованих («ображених») радянською владою місцевих жителів. Головними мотивами для цих людей, як припускає дослідник, могли бути «антирадянська ідеологія або жага помсти»²⁰⁰. Наведена група осіб відрізняється незначною чисельністю – за результатами нашої вибірки їх приблизно 15% від загальної чисельності київських поліцейських. Однак саме вони часто займали керівні посади. Тому цей розділ буде присвячено «політичним активістам».

2.1. Члени ОУН (м).

Як вже було сказано раніше, члени похідних груп ОУН обох фракцій часто виступали в якості фундаторів місцевої адміністрації на окупованих територіях УРСР. Так ми знаємо, що формування адміністрації (зокрема, української поліції) на Київщині розпочалося за ініціативи членів ОУН (м)²⁰¹. Відтак, українські націоналісти намагалися швидко закріпити власні позиції і планували поширювати партійний вплив. Внаслідок цього постали плани зі створення українських силових структур. За виразом одного з провідних діячів ОУН (м), Миколи Капустянського, особовий склад (київської) поліції мав би стати «зародком української армії, котра б зуміла збройним шляхом встановити на Україні самостійну державу»²⁰². Документи німецького походження підтверджують цю тезу. В травні 1942 р. до рук служби безпеки Третього Райху потрапила документація українських націоналістів, згідно з

²⁰⁰ Прусин А. Украинская полиция и Холокост. – С. 45.

²⁰¹ Качановський І. ОУН(б) та нацистські масові вбивства. – С. 232-233; Курило Т. Сила та слабкість українського націоналізму в Києві під час німецької окупації (1941–1943) // Україна Модерна. – 2008. – №13. – С. 117.

²⁰² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 63-64.

якою новостворена українська поліція посідала місце бойової організації (Kampforganisation). Службу в ній націоналісти розглядали як певний перехідний (вишкільний) етап до організації справжнього війська²⁰³. Врешті, останнє було важливою складовою задекларованої націоналістами мети – створення Української держави.

ОУН постала 3 лютого 1929 р. як результат об'єднання декількох праворадикальних українських організацій (панівною з яких була УВО). Значна частина її діяльності відбувалася на території земель Західної України, що входили до складу Другої Речі Посполитої. Таким чином, еволюція українського націоналізму частково пов'язана з внутрішньополітичною кризою польської держави. Криза характерна чередою радикальних заходів (пацифікація, осадництво тощо), збільшенням рівня шовіністичних настроїв по відношенню до українського питання, пригніченням соціально-культурного життя українців та небажанням йти на їх автономістські поступки. Члени ОУН відреагували на кризу низкою вбивств видних польських діячів (Тадеуша Голувка в 1931 р. та Броніслава Перацького в 1934 р.)²⁰⁴. Таким чином, ситуація стала парадоксальною, адже терор радикалів збільшував прірву порозуміння між українською меншою та польською владою. Спроби легального урегулювання ситуації, шляхом представлення власних інтересів в політичному житті держави, зазнали краху. Тож, серед українців набирала популярність ідея боротьби за власну державність нелегальним шляхом²⁰⁵. Пошук союзників в боротьбі проти польської влади привів націоналістів до налагодження контактів з представниками розвідки Третього Райху.

²⁰³ NARA. – RG-1010. – T-175. – Roll 235. – Frame 2724411.

²⁰⁴ Мотика І. Від Волинської різанини до акції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. – Київ, 2013. – С. 19-21.

²⁰⁵ Іван Гомза описав це явище як «каталітичну мобілізацію»: Гомза І. Каталітична мобілізація радикальних українських націоналістів у добу Другої Польської республіки: вплив структури політичних можливостей // Україна Модерна. – 2013. – №20. – С. 164-166; Rossoliński-Liebe G. The Fascist Kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism // The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies. – 2015. – №2402. – P. 7.

Упродовж міжвоєнного періоду українські націоналісти шукали підтримки на німецькому боці. Ще в 1923 р. голова УВО Євген Коновалець уклав угоду з представником контррозвідки Веймарської республіки, за якою організація отримала грошову підтримку, натомість «поставляла контррозвідці данні про польську армію. Пізніше організація взяла на себе також підготовку бойових і диверсійних завдань»²⁰⁶. Перемовини між сторонами активізувалися після приходу Гітлера до влади. У довідці з українського питання, складеній у лютому 1933 р. сказано, що «вся підготовка просунулась настільки далеко, що до наступного літа в разі війни з Польщею можна розраховувати, що полякам будуть створені великі перешкоди у проведенні мобілізації, спалахнуть повстання, диверсії, саботажі і партизанські бої в тиллових районах»²⁰⁷. Але не слід трактувати ці контакти як тісні та дружні, оскільки німецька сторона, в першу чергу, виходила з власних політичних міркувань. Так, Третій Райх не був зацікавлений в підтримці контактів з українцями після укладення 26 січня 1934 р. декларації про ненапад між Другою Річчю Посполитою та Третім Райхом. Аналогічно нацисти знехтували політичні прагнення української сторони під час агресії Угорщини проти Карпатської України в березні 1939 р.²⁰⁸

Та все ж, німецька агресивна політика відкрила вікно можливостей для європейських праворадикальних організацій. Серед них були й ті, котрі можна типологізувати як «устишистські» (або протофашистські) – недержавні рухи, метою яких було постання власної держави й подальше утримання влади будь-якою ціною. ОУН також можна віднести до організацій такого штибу, адже оунівці використали нацистську інтервенцію як спробу задовольнити власні самостійницькі прагнення²⁰⁹. Окрім цього, німецькі військові ресурси могли

²⁰⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 4628. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 57.

²⁰⁷ Там само. – Арк. 55-56.

²⁰⁸ *Golczewski F.* Die Kollaboration in der Ukraine // Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa, 1939–1945 / Red.: C. Dieckmann, C. Gerlach, W. Gruner et al. – Göttingen, 2003. – S. 156.

²⁰⁹ *Зайцев О.* Український інтегральний націоналізм 1920-1930-х років: Нариси інтелектуальної історії. – Київ, 2013. – С. 173-184.

надати професійний, модерний вишкіл, що в очах націоналістів виглядало доволі перспективно²¹⁰. Тому в липні 1939 р. націоналістам вдалося отримати згоду абверу на формування військового загону під командуванням Романа Сушка. За первинним планом, він мав створити видимість народного повстання у Західній Україні, тим самим створивши привід для німецької інтервенції до Польщі²¹¹. Врешті, після початку Другої світової війни, нацисти не погодилися на створення незалежної держави, проте дозволили створення незначних охоронних відділів серед українців. Таким чином, члени ОУН зайняли вибігальну позицію, на випадок війни з СРСР²¹².

Цілком очевидно, що українська сторона не мала би успіхів при формуванні київської адміністрації у разі категоричної відмови німецької сторони в цьому питанні (як це сталося з членами ОУН (б) після проголошення акту 30 червня 1941 р.). Першочергово, вище німецьке керівництво, назагал, не було прихильно налаштоване до ідей створення чисельних українських мілітарних загонів. Як вже зазначалося, поступки з цього питання відбувалися лише тоді, коли це було необхідно німецькій стороні. Зрештою, після багатьох спроб легально оформити створення українського війська на німецькому боці, 25 лютого 1941 р. начальник абверу Вільгельм Канаріс санкціонував формування українського легіону (або так званих Дружин українських націоналістів). Задля цього була організована низка вишкільних таборів для українців²¹³. На території Генерал-губернаторства діяло декілька військових шкіл для українців, зокрема, табір поблизу м. Криниця²¹⁴.

Серед курсантів цієї школи були й ті, кого незабаром призначили до київської поліції. Наприклад, у зв'язку із закінченням навчання, в жовтні 1941 р. зі школи в Криниці була відправлена група з 70 осіб на чолі з Арсенієм Мельничуком. Спочатку вони були направлені до Львова, де відбулася їх

²¹⁰ Боляновський А. Українські військові формування. – С. 23.

²¹¹ Там само. – С. 27.

²¹² Про українсько-німецьку співпрацю див.: *Golczewski F. Die Kollaboration in der Ukraine.* – S. 153-162.

²¹³ Боляновський А. Українські військові формування. – С. 51-53.

²¹⁴ Там само. – С. 53.

зустріч із Альфредом Бізанцом²¹⁵ – представником окупаційної адміністрації, зв'язковим з українських питань по справам контактів з місцевим населенням Генерал-губернаторства. Бізанц передав групі наказ організувати апарат поліції міста Києва. В тому ж місяці група прибула до Києва й приступила до виконання обов'язків²¹⁶.

Як вже зазначалося в першому розділі, ще до прибуття курсантів з Криниці, першими засновниками української поліції стали члени ОУН (м) – Петро Онуфрик, Роман Біда, Ярослав Гайвас²¹⁷, Іван Кедюлич та Володимир Чорний. Група курсантів зі школи в Криниці знаходилася в тісному контакті з ОУН (м) й включала наступних осіб: майбутні комендант райполіції Арсеній Мельничук та Кирило Фелешук та інструктор школи поліції Петро Оксентіїв («Омелянів»).

Діяльність членів націоналістичних груп частково залежала від ідеологічних настанов їхніх організацій. Окрім реваншистських настроїв, антибільшовизму та націоналізму, мельниківцям інколи були притаманні антисемітські настрої. Так, Юрій Радченко вважає, що антисемітизм в ОУН (м), на відміну від ОУН (б), побутовував навіть упродовж останніх місяців війни. Хоча далеко не всі мельниківці були причетні до злочинів, досвід окремих осіб показав, що ідейний колабораціонізм міг виливатися у переслідування та вбивства євреїв і радянських активістів²¹⁸. Олександр Зайцев зазначає, що «коли нацисти давали зрозуміти, що ціною самостійності [України] є співучасть у знищенні євреїв, багато націоналістів готові були заплатити таку

²¹⁵ Книш З. Перед походом на Схід: спомини та матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939-1941 роках. – Торонто, б.р. – Т. 2. – С. 98. Етнічний німець за походженням, Бізанц був відомим учасником Української революції, воюючи в лавах УГА та армії УНР. Більш детальну його біографію можна знайти, наприклад, в: *Наврузов Б.* 14-я гренадерская дивизия СС Галиция. – Москва, 2011. – С. 26.

²¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 55-58, 299 зв.

²¹⁷ Його псевдо «Бистрий» вписано першим у списку працівників Української кримінальної поліції: ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 2 зв.

²¹⁸ Про це у: Radchenko Y. The Organization of Ukrainian Nationalists (Mel'nyk Faction) and the Holocaust: The Case of Ivan Iuriiv // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2017. – №2. – Р. 215-239.

ціну»²¹⁹. Німецький дослідник Кай Струве підсумовує, що подібна «ціна», у вигляді співучасті у Голокості, не ставала на заваді для подальшої співпраці членів ОУН із вермахтом²²⁰.

Підтвердження цих тез можна знайти серед документів внутрішнього вжитку мельниківців. Складена для київських поліцейських Тимчасова інструкція просякнута радикальними націоналістичними поглядами. За нею, вважалося, що українські поліцейські мали б відповідати за «очищення цілої України від всього, що могло-б діяти на шкоду Української Нації»²²¹. В інструкції присутні фрази антисемітського та антибільшовитського характеру. Так, на членів поліції покладалися сподівання в боротьбі «проти залишків жидо-комуни»²²². Очевидно, що ця інструкція видавалася виключно для внутрішнього вжитку, без відому чи примусу німців, а тому відображала ідеї тодішніх керівних кіл поліції.

Наразі не є точно визначеним, чи перебували члени ОУН (м) серед тих українських поліцейських, котрі стояли по периметру під час розстрілів в Бабиному Яру. Дехто із дослідників висуває такі припущення²²³, проте наявні німецькі документи не дають однозначної інформації. Наприклад, у проханні, яке міська комендатура надіслала 454-й охоронній дивізії, сказано лише про відділення «300 українських допоміжних поліцаїв» в день початку масових розстрілів у Бабиному Яру²²⁴. Один поліцейський з числа колишніх військовополонених підтвердив, що в день розстрілів його та інших справді направили на допомогу німцям у завантаженні відібраних єврейських речей²²⁵. Але оскільки формування поліції Київщини відбувалося якраз за ініціативи мельниківців, існує вірогідність їхньої присутності під час такої *Grossaktion*

²¹⁹ Зайцев А. Идеология и политическая стратегия ОУН до 1939 года: возникновение и эволюция украинского интегрального национализма в межвоенное время // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2016. – №2. – С. 147.

²²⁰ Струве К. Команда особого назначения «Львов». – С. 249, 252.

²²¹ ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1.

²²² Там само. – Арк. 4.

²²³ Radczenko J. «Niemcy znaleźli u nich...». – S. 594.

²²⁴ Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій. – С. 247.

²²⁵ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. – С. 246.

(але не говорячи про безпосередню участь у розстрілах). Принаймні одне джерело мемуарного походження вказує на те, що в Бабиному Яру міг бути присутній шеф кримінальної поліції Роман Біда (який, за тією ж інформацією, врятував одну єврейську родину)²²⁶.

Власне, деякі німецькі командири вважали, що залучення поліцейських до участі в акціях такого характеру може розглядатися як складова їхнього політичного виховання, а отже засвідчувати лояльність до нового режиму²²⁷. До того ж, як вже було сказано раніше, Українська кримінальна поліція формувалася під контролем айцнзацкоманди 5 та зондеркоманди 4а (які брали участь у знищенні десятків тисяч євреїв по всій Україні), що навряд не могло не вплинути на їх діяльність. Так чи інакше, серед джерел німецького походження ми знаходимо оцінку, за якою мельниківська група в Києві вважалася найбільш надійною з-поміж усіх співробітників міської адміністрації²²⁸.

Наказ першого коменданта української поліції Києва «Орлика» від 18 жовтня 1941 р. підтверджує, що київські мельниківці були проінформовані щодо проведених розстрілів у Бабиному Яру. За цим наказом, керівники будинків, під загрозою смерті, мали повідомляти про всіх відомих їм жителів єврейського походження та радянських активістів²²⁹. У результаті відбулася хвиля перевірок квартир, затримання євреїв і тих, хто їх переховував. За свідченнями Ірини Хорошунової, цим займалася саме українська поліція²³⁰.

Цю інформацію підтверджують спогади українського націоналіста німецького походження, Костя Гіммельрайха. За сприянням членів ОУН (м) він вступив до української поліції в таборі для військовополонених у вересні

²²⁶ *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій. – С. 260-261.

²²⁷ Там само. – С. 261

²²⁸ NARA. – RG-242. – T-315. – Roll 2218. – Frame 000639. В документі вказані «поліцейські з Буковини», тобто мається на увазі члени ОУН (м), що прибули в складі Буковинського куреня – бойової частини мельниківців.

²²⁹ Київ у дні нацистської навали. – С. 208.

²³⁰ *Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Альманах «Егупец». – 2001. – №9 / Електронний ресурс: <http://www.judaica.kiev.ua/old/eg9/eg99.htm>, відвідано 28.05.2020.

1941 р. Вже у жовтні його та інших добровольців, під керівництвом Івана Кедюлича, привезли до Києва. Там Гіммельрайх став свідком неодноразових випадків затримання євреїв та радянських активістів членами української поліції упродовж жовтня-листопада 1941 р.²³¹ Також він згадує один цікавий випадок, коли Кедюлич разом з іншими поліцейськими допитували чоловіка єврейської національності. Вони намагалися його шантажувати з метою отримання грошей «на потреби» усієї ОУН (м). Окрім цього, в розмовах Іван Кедюлич особисто виказував антисемітські та націоналістичні настрої, застосовуючи поняття колективної провини нації «Кагановичів»²³².

Така діяльність відображає радикалізацію, яку зазнали члени ОУН під впливом, зокрема, націоналістичної публіцистики²³³. Як влучно зазначав професор Химка, політична культура Східної Європи була просякнута антисемітизмом. Його український варіант був радше спровокований зовнішніми чинниками (політичною обстановкою), адже він не претендував на першість в ідеології, як це було в нацистській Німеччині. Натомість, на думку Химки, «політична релігія» українського націоналізму дегуманізувала та радикалізувала членів підпілля, що остаточно зруйнувало зв'язок між політикою і мораллю. Тому це, а не ідеологічні підвалини антисемітизму, може пояснити участь поліцейських-націоналістів у винищенні єврейського населення²³⁴.

2.2. Представники української еміграції.

²³¹ Гіммельрайх К. Спогади командира відділу. – С. 118.

²³² Там само. – С. 115-117.

²³³ Зайцев О. Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова: 1922–1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії. – Київ, 2019. – С. 223. Наприклад, член Зондеркоманди 10а, Іван Юріїв, посилався на роботи Донцова як на ті, що його надихали: Radchenko Y. The Organization of Ukrainian Nationalists. – P. 230

²³⁴ Himka J.-P. Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors // Studies in Contemporary Jewry: Volume XIII: The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency? – 1997. – №12. – P. 178-179.

Дещо схожі настрої мали представники української еміграції, які також передчували близькість конфлікту Третього Райху та СРСР в міжвоєнний період. Реваншистські настрої після поразки під час Української революції 1917-1921 рр. не покидали декого з її представників, тож існували сподівання на відновлення активної (збройної) боротьби проти більшовизму. Передбачалося, що за її результатами мала би постати можливість реставрації УНР. Українські політичні та військові емігранти сподівалися, що нацистське керівництво так само легітимізує тогочасний Уряд УНР в екзилі на чолі з Андрієм Лівицьким, як це було зроблено вільгельмівською Німеччиною за умов Брест-Литовського договору в лютому 1918 р.²³⁵

Українська військова еміграція зберігала власну ідентичність і підтримувала «ідейність» завдяки мілітарним та цивільним організаціям. Поміж найбільш відомих можна назвати Товариства (Союзи) бувших вояків Армії УНР, які були створені по всій Європі, зокрема, у Франції, Чехословаччині, Румунії тощо²³⁶. Військовий міністр уряду в екзилі Володимир Сальський підтримував зв'язок із очільниками вояцьких осередків, наголошуючи на продовженні боротьби за незалежність супроти більшовизму²³⁷. Голови товариств, у свою чергу, навідувалися до місцевих українських громад. Так, наприклад, звіт французького товариства від 11 січня 1937 р. демонструє, що його голова Олександр Удовиченко навідувався до діаспорних осередків. Удовиченко підсумував, що попри матеріальні проблеми, частина колишніх військових зберігала «велику моральну витримку» та надію на можливе продовження з більшовиками²³⁸.

Офіційні плани еміграції почали складатися після низки вдалих німецьких військових кампаній впродовж 1939-1940 рр. Вже 20 червня 1940 р. у Варшаві відбулося таємне засідання між представниками еміграції, за участі

²³⁵ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Редкол.: В. Литвин, В. Лозицький, О. Онищенко та інші. – Київ, 2008. – С. 653-654.

²³⁶ Там само. – С. 564.

²³⁷ Там само. – С. 411.

²³⁸ Там само. – С. 563-564.

президента Андрія Лівницького, на якому було визнано доцільність формування українських збройних загонів за допомоги німецької сторони²³⁹. Початок німецької агресії проти СРСР став сигналом для групи військових та політиків, які виступили із закликом на підтримку Німеччини у війні. Ба навіть більше, частина з них сподівалася на формування власних, союзних вермахту збройних сил: «хай кожний чекає на ту годину, коли Великий Фюрер Німецького Народу дасть нам змогу, поруч із своїми залізними полками, продовжувати перервану боротьбу, щоб довершити недовершене»²⁴⁰.

29 червня 1941 р., за участі керівних представників української еміграції, в Кракові було створено Українську генеральну раду комбатантів (УГРК), а її головою обрано Миколу Омеляновича-Павленка. Головним завданням організації стала мобілізація й консолідація розрізнених груп колишніх військових української еміграції та їх подальша відправка «для організування національної адміністрації та національної армії»²⁴¹. В місцевій періодиці були надруковані відповідні оголошення від імені Миколи Капустянського, в яких колишніх українських військових закликали зголошувалися до реєстрації²⁴². До кінця вересня того ж року налагодилися відправка представників еміграції на окуповані німцями українські землі. Саме колишніх військових призначали на місця комендантів поліцій, зокрема і в Київ²⁴³. Окрім цього, наприклад, в останньому проводилася агітація до вступу в українську поліцію колишніх учасників Української революції 1917-1921 рр. серед місцевого населення²⁴⁴.

Хоча позиції мельниківців та уенерівців дещо співпадали в окремих питаннях (приміром, зтяжна прони́мецька орієнтація), часто між ними

²³⁹ Боляновський А. Українські військові формування. – С. 44-45. Приблизно 22 червня Лівницький також провів зустріч із Тарасом Боровцем, на якій було видано наказ про розгортання активної діяльності емігрантів у разі війни з СРСР: Армстронг Д. Украинский национализм. Факты и исследования, 1939-1945. – Москва, 2008. – С. 108-109; Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Вінніпег, 1981. – С. 75-76.

²⁴⁰ Українська політична еміграція 1919–1945. – С. 654.

²⁴¹ Там само. – С. 665-666.

²⁴² Хроновят М. “До всіх учасників визвольних змагань” ... // Краківські вісті. – 1941. – 29 червня. – С. 7.

²⁴³ Українська політична еміграція 1919–1945. – С. 701.

²⁴⁴ Б. а. Оголошення // Українське слово (Київ). – 1941. – 8 жовтня. – С. 4.

виникали конфлікти інтересів. Наприклад, заступник голови УГРК Микола Капустянський (який перебував у Києві упродовж осені-зими 1941 р.) зазначав, що військова еміграція офіційно визнала підпорядкування Андрію Мельнику²⁴⁵. Однак тогочасне листування між різними представниками еміграції демонструє ситуацію не так однозначно. Схоже, що частина уенерівців не бажала приймати зверхність «вождя» мельниківців, закликаючи інших підпорядковуватися особисто уряду УНР в екзилі²⁴⁶. Відтак, стверджувати про неперервну співпрацю між обома угрупованнями дуже складно. Мабуть відносини між ними залежали від особистих переконань представників еміграції та/або мережі контактів на місцях.

Українська військова еміграція прибула до міста пізніше за мельниківців. Частина із них зайняла пости комендантів районів упродовж осені-зими 1941 р., а інші заступили на службу вже в першій половині 1942 р. Абсолютна більшість серед емігрантів походили з Польщі, Франції, Чехословаччини та Німеччини. Так, першим комендантом штабу київської поліції призначили Георгія Захвалинського, який прибув з Чехословаччини. Серед групи французьких емігрантів, прибулих упродовж осені 1941 р., найвірогідніше значилися майбутні: комендант штабу київської поліції Буткевич та його ад'ютант Степан Зинь, а також комендант II відтинку штабу поліції Миколай Некрасов. Окрім вже згаданих, до емігрантів загалом можна зарахувати також наступних комендантів райполіції: Аркадій Арсенів, Олександр Бурлій, Павло Кульчицький, Василь Куценко, Ігнат Купрійчук, Григорій Хомічевський тощо²⁴⁷.

Особливістю ідейної платформи військової еміграції, репрезентованої Українською генеральною радою комбатантів, була її аполітичність, на кшталт декларованої в статутах різних мілітарних товариств міжвоєнного

²⁴⁵ Капустянський М. Пригадалося // *На зов Києва* / Редкол.: К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига та інші. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – С. 152-153.

²⁴⁶ Наприклад: Українська політична еміграція 1919–1945. – С. 710, 716.

²⁴⁷ Складено за: ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56699. – Арк. 16-20; Там само. – Спр. 26748. – Арк. 152-168. Також див. Додаток 3.

періоду²⁴⁸. Втім, тогочасні листування доводять радше позірність такої аполітичності. Розбрат між різними діаспорійними угрупованнями (уенерівців, оунівців, гетьманців тощо) продовжувався, а тому визначити канон ідейної платформи військових емігрантів складно²⁴⁹. Так чи інакше, наведені нижче приклад показують, що поміж них спільно побутувала тяглість ідей реваншизму та антибільшовизму.

Тож, як стверджував Андрій Боляновський, часто емігранти долучалися до творення поліцейських загонів «з військово-політичних амбіцій»²⁵⁰. Наприклад, майбутній комендант Шевченківської райполіції Олександр Бурлій був серед інтернованих військових армії УНР 21 листопада 1920 р.²⁵¹. Складений ним нарис Шевченківської райполіції, комендантом якого він став за рекомендацією окупаційної влади від 9 листопада 1941 р., може опосередковано вказувати на його погляди: «Настав час, коли царство жидів, царство ката-Сталіна знищено і наш рідний край, наша Україна стала вільною»²⁵². Попри позірну політичну кон'юнктуру частини документів за нацистської окупації, наявність в нього ідейних переконань опосередковано підтверджує ба навіть факт його підвищення до звання сотника²⁵³.

Василь Куценко воював під командуванням генерала Юрія Тютюнника в часи революції, а після інтернування відправився до Франції²⁵⁴. Будучи вже поважного віку (близько 50 років), він прибув разом з німцями до Києва в грудні 1941 р. Його одразу призначили комендантом поліції Дарницького району, а у квітні 1942 р. перевели на посаду коменданта Подільського району. За оцінкою Арсенія Мельничука, він був одним з «найактивніших

²⁴⁸ Українська політична еміграція 1919–1945. – С. 299, 313, 664.

²⁴⁹ Там само. – С. 691–692.

²⁵⁰ Боляновський А. Українські військові формування. – С. 131.

²⁵¹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Київ, 2011. – Кн. 2. – С. 200.

²⁵² ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 222. – Арк. 2.

²⁵³ Там само. – Арк. 3.

²⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56699. – Арк. 16; Тинченко Я. Офіцерський корпус. – С. 261.

комендантів», за що його нагородили медаллю і відправлений на екскурсію до Німеччини²⁵⁵.

Старше покоління еміграції не завжди поділяло націоналістичні погляди ОУН. Натомість, ідеологічним компромісом для них ставав спільний антибільшовизм. «Я чесно працюю на німецьку владу та фюрера з 1918 року»²⁵⁶ – приблизно такими словами описав свою діяльність комендант Софіївської райполіції Ігнат Купрійчук. Детальної біографічної інформації про нього нам не вдалося виявити. Відомо, що під час Першої світової війни він був офіцером царської армії, а в роки революції – петлюрівським офіцером²⁵⁷. Припускаймо, що саме його 21 березня 1919 р. було призначено командиром 18-ї пішої дивізії Армії УНР²⁵⁸. Також існує висока вірогідність, що він був нагороджений «Хрестом Симона Петлюри» за участь у боях під час Української революції 1917-1921 рр.²⁵⁹. Купрійчука інтернували, після чого він проживав на Волині, де у 1922 році його заарештували польські силові структури через «вбивство поляка» в часи революції²⁶⁰. Восени 1942 р. Купрійчук приїхав до Києва, після чого приступив на службу до Куренівської райполіції. За його ж словами, вступ був мотивований виключно антирадянськими переконаннями²⁶¹. Підвищення до рівня коменданта та його «робоча» біографія на цій посаді підтверджують це.

Упродовж весни 1943 р. серед киян побутовали погляди щодо швидкого повернення радянської влади²⁶². Це призвело до збільшення антинімецьких настроїв та активізації радянського підпілля. В цей час Купрійчук виявив

²⁵⁵ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 161-162.

²⁵⁶ ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 38.

²⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56699. – Арк. 18; Там само. – Спр. 26748. – Арк. 168.

²⁵⁸ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Київ, 2011. – Кн. 1. – С. 230.

²⁵⁹ Там само. – Кн. 2. – С. 302.

²⁶⁰ *Давидюк Р.* Розселення та становище уенерівської політичної еміграції у Волинському воєводстві на початку 20-х років XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №39. – С. 127.

²⁶¹ ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 38.

²⁶² Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Редкол.: В. Литвин, В. Смолій, І. Ковальчук та інші. – Київ, 2012. – С. 397.

ініціативу у виявленні однієї з таких груп. Запідозривши жителя Куренівського району, він не пішов до українського керівництва райполіції (нагадаймо, сам Купрійчук був комендантом поліції Софіївського району), а звернувся безпосередньо до німецького майстера Біркоффа. Мотивував він це недовірою до особового складу Куренівської райполіції. Отож, разом із Біркоффом вони провели обшук у такого собі Анатолія Курко, виявивши при цьому радіостанцію та агітаційну літературу²⁶³. Усі подробиці цих подій він подавав рапортами до німецької служби безпеки (по вул. Володимирська 33). Купрійчук також заявляв про ненадійності членів української поліції безпеки, завдяки чому частину поліцейських німці звільнили з посад. До цього списку він додавав доноси на приналежність до націоналістичних кіл певних осіб, куди потрапили: заступник Подільської райполіції Кирило Феліщук та комендант II відтинку Арсеній Мельничук (що можливо стало причиною арешту останнього²⁶⁴)²⁶⁵. Врешті, Купрійчук працював у київській поліції до кінця її існування й у жовтні 1943 р. евакуювався разом із німцями вглиб Німеччини²⁶⁶. Тож, наведені вище приклади доводять, що самопроголошені германофільські переконання Купрійчука не були позірними.

З огляду на те, що представники еміграції послуговувалися військово-політичними та кар'єристськими мотивами, їхні біографії варто розглядати в ширшому фокусі. Комендант Святошинської райполіції Аркадій Арсенів, як колишній учасник Української революції, прибув до Києва разом з німцями восени 1941 р. Під час роботи в поліції він, за характеристикою одного з керівних її службовців, був «один з активних комендантів поліції, вислужувався перед німцями»²⁶⁷. Після евакуації співробітників київської поліції вглиб Німеччини восени 1943 р., він не дезертирував і не перейшов на

²⁶³ ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 31.

²⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 31, 57.

²⁶⁵ ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 37-37 зв.

²⁶⁶ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56699. – Арк. 18.

²⁶⁷ Там само. – Спр. 26748. – Арк. 166-167.

бік українського підпілля. Навпаки, його подальша доля вказує, що його вибір – служити в лавах німецького війська – був цілеспрямований і добровільний.

Більша частина тих поліцейських, хто вирішив відступати із німцями 3 жовтня 1943 р., потрапляла до навчального табору Оффен (Німеччина), де їх готували до служби в складі відділу по боротьбі з наслідками авіанальотів (Luftschutzpolizei). Після навчання їх відправляли до різних міст Німеччини²⁶⁸. Врешті, саме так Арсенів опинився у Берліні разом з групою інших поліцейських. 25 лютого 1945 р. його було призначено на посаду старшини для доручень третього батальйону протитанкової бригади «Вільна Україна» (в майбутньому, складова другої дивізії Української національної армії)²⁶⁹.

Серед службовців «Вільної України» знаходимо й Володимира Гладича, в минулому інструктора київської поліції. До Києва він прибув разом із групою курсантів школи в Криниці у жовтні 1941 р. Незабаром, його призначили на посаду інструктора зі стройової підготовки у школі київської поліції²⁷⁰. Влітку 1942 р. він зайняв місце начальника поліцейської школи²⁷¹. Тож, як ми бачимо на прикладі Гладича і Арсеніва, після евакуації з Києва частина поліцейських обрала шлях подальшої співпраці з німецькою владою.

Таким чином, базуючись на розглянутих нами джерелах вище (а також приведених у додатках) ми можемо підсумувати, що особовий склад штабу поліції майже повністю (якщо не враховувати допоміжний персонал: машиністок, секретарок тощо) складався з осіб, пов'язаних із мельниківською фракцією ОУН та еміграцією. Два коменданти («Орлик», Кабайда) київської поліції були членами ОУН (м), а інші два – військовими емігрантами (Захвалинський, Буткевич). За нашими підрахунками, приблизно 70% комендантів районних поліцій складалися із представників еміграції, усі інші – місцеві жителі (в більшості, радянські офіцери). При чому, жоден із

²⁶⁸ Дерейко І. Українські військові формування в складі армії та поліції нацистської Німеччини // Україна в другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси: в 2-х кн. / Уклад. О. Лисенко. – Київ, 2011. – Кн. 2. – С. 472.

²⁶⁹ Буртик І. Тернистий шлях другої дивізії УНА. – Нью-Йорк; Кліфтон, 1994. – С. 73.

²⁷⁰ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 55-58, 299 зв.

²⁷¹ Там само. – Спр. 59192. – Арк. 17.

мельниківців або членів військової еміграції не займав низову посаду в поліцейській ієрархії.

Загалом, на початку 1942 р. у всіх українських поліцейських структурах Києва (себто, не лише суто міська поліція, а й охоронні батальйони та інші загони) проходило службу більше ніж 60 офіцерів²⁷². Хоча нам не відомо про точну кількість саме військових емігрантів, за інформацією Андрія Боляновського, абсолютна більшість українських старшин поліції на зламі 1941-1942 рр. були військовими емігрантами²⁷³. Відтак, можна припустити, що наведена вище цифра приблизно відповідає загальній кількості військових емігрантів в поліції.

Подібна розстановка сил могла безпосередньо вплинути на роботу районних поліцій. Припускаймо, що причина загального активного конформізму комендантів райполіцій криється в обопільному несприйнятті місцевих та «не тутешніх» (мельниківців та колишніх емігрантів). Як визначив Карел Беркгоф, пересічні кияни не мали стійких незалежницьких прагнень, націоналістичних переконань та русофобських настроїв. Коротко кажучи, радянський українець «не сприймав свою українську ідентичність першорядною або хоча б найдоречнішою»²⁷⁴. Вочевидь, це викликало розчарування «не тутешніх» українців, груповий ідеологічний багаж яких категорично відрізнявся.

За визначенням Аляйди Ассман, колективні ідентичності формуються завдяки «культурним символам» (практики, ритуали тощо)²⁷⁵. Якщо для членів ОУН в Другій Речі Посполитій цим була їхня «політична релігія» – інтегральний націоналізм, то для українських емігрантів культиватором колективної ідентичності могли бути спільне історичне минуле (військова пам'ять) та діаспорні організації. Вже згадані Товариства бувших вояків Армії

²⁷² Таркович Ю. Запорука ладу // Нова Україна (Харків). – 1942. – 11 березня. – С. 3.

²⁷³ Боляновський А. Українські військові формування. – С. 136.

²⁷⁴ Беркгоф К. Жнива розпачу. – С. 214

²⁷⁵ Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. – Москва, 2014. – С. 12-19.

УНР проводили регулярні зібрання, на яких намагалися просувати ідеї реваншизму. Не лише суто військові, а й культурно-просвітницькі організації підтримували окреслену модель спільної пам'яті. В кожній країні були подібні організації, як, до прикладу, створений в Парижі після 1929 р. Миколою Сціборським та Миколою Капустянським «Український народний союз». Метою його діяльності було «освідомлення українського робітництва Франції, а далі видавництво книжок націоналістичного змісту»²⁷⁶.

Кияни ж, в свою чергу, за виразом Сергія Єскельчика, не включали до спільноти «своїх» галичан та емігрантів (а ще євреїв), натомість вважали «своїми» росіян²⁷⁷. Крім різних колективних ідентичностей, несприйняття «не тутешніх» могло статися через їх «п'ємонтизм» – політичне месіанство та зарозумілість²⁷⁸. Жителі Києва неодноразово відзначали культурну «інакшість» прийшлих українців, які не сприймали специфіку психології підрадянських українців: «взаєморозуміння з місцевими людьми в них не було»²⁷⁹. До того ж, у першій половині 1942 р. Київ був, переважно, російськомовним містом. А тому, якщо згадати наміри націоналістів викоринити не лише більшовицьку, а й всю російську спадщину, не виглядає дивним важкість порозуміння «західняків» та місцевих²⁸⁰.

2.3. Ідеологічні мотиви радянських громадян.

Дослідники радянського колабораціонізму зазвичай вбачають витoki його ідеологічного типу в міжвоєнній внутрішній політиці СРСР²⁸¹. Так постає

²⁷⁶ Книш З. Б'є дванадцята: Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. – Торонто, 1963. – С. 93-94.

²⁷⁷ Єскельчик С. Український досвід Другої світової війни. – Київ, 2020. – С. 78.

²⁷⁸ Гіммельрайх К. Спогади командира відділу. – С. 127.

²⁷⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. – С. 65; Штепа Є. Из воспоминаний // *Под немцами. Воспоминания, свидетельства, документы* / Сост. К. Александров. – СПб, 2011. – С. 232. Нами виявлено, що в 1943 році Еразм Штепа був співробітником Української кримінальної поліції: ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 14. – Арк. 139.

²⁸⁰ Київ очима ворога. – С. 141-142.

²⁸¹ Наприклад: Rein L. Local Collaboration in the Execution of the «Final Solution» in Nazi-Occupied Belorussia // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2006. – №3. – Р. 387; Радченко Ю. «Ukrainische Hilfspolizei» и Холокост на территории генерал-бецирка Чернигов. – С. 96-97.

інтерпретація, згідно з якою курс на колективізацію, посилення репресій та їх пік упродовж Великого терору призвели до акумуляції невдоволення населення та появи пасивного супротиву радянському режимові. Такі настрої могли перебувати в «сплячому» вигляді упродовж багатьох передвоєнних років. Тяглість пасивного спротиву частини радянських громадян могла бути порушена зовнішнім чинником – німецькою військовою інтервенцією²⁸².

Втім, атомізовані групи місцевого населення не могли чинити активної опозиції в міжвоєнний та воєнний період (як от під час мобілізації до РСЧА влітку 1941 р.), відчуючи страх перед можливими репресіями. Згідно з сучасними дослідженням, деяка частина радянських громадян дійсно сподівалася, що напад ворожої держави допоможе повалити більшовицький режим²⁸³. Німецька агресія хоч і синхронізувала до цього розрізнені опозиційні настрої, що переросли в оприявлену антирадянськість частини населення СРСР, але останні не змогли створити єдиного фронту супротиву через відсутність централізації²⁸⁴. Врешті, особисті мотиви кожного під час цієї, як її назвав Гіроакі Куромія, «спонтанної десталінізації», визначити вкрай важко²⁸⁵. Відомо лише те, що безпосередній досвід окупації змінив ставлення місцевого населення до німецької влади.

Досліджуючи національне питання в СРСР, Володимир Булдаков зазначив, що «антисемітизм в Україні, як і будь-де, неначе схлинув до 1930 року»²⁸⁶. Однак, з окремих розвідок нам відомо, що після відходу Червоної армії, у вересні 1941 р. в Києві, зокрема на Подолі, відбулися випадки спонтанних актів погромів та розправ над місцевим єврейським населенням²⁸⁷.

²⁸² *Enstad J. D. Soviet Russians under Nazi Occupation: Fragile Loyalties in World War II.* – Cambridge, 2018. – P. 221-222.

²⁸³ *Гриневич В.* Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939-1941. – Київ, 2019. – С. 35, 94-95.

²⁸⁴ *Enstad J. D. Soviet Russians under Nazi Occupation.* – P. 222-223.

²⁸⁵ *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі. – С. 393.

²⁸⁶ *Булдаков В.* Утопия, агрессия, власть. Психосоциальная динамика постреволюционного времени. Россия, 1920–1930. – Москва, 2012. – С. 614.

²⁸⁷ *Melnyk O. Stalinist Justice as a Site of Memory: anti-Jewish Violence in Kyiv's Podil District in September 1941 through the Prism of Soviet Investigative Documents // Jarhbücher fuer Geschichte Osteuropas.* – 2013. – №61. – P. 223-248.

Вірогідно, що шукати проблему слід не так в антисемітизмі в його стандартному розумінні, як в окресленій у другій половині 1930-х років дихотомії «ми/вони». У даному випадку, «ми» – усі пересічні громадяни, однаково страждаємо від «них» – партійної номенклатури та вищих ешелонів влади²⁸⁸. Тогочасна політична міфологізація та пропаганда призвела до синтезу класової належності й етнічного походження, а отже й до поширення серед місцевих такого концепту як «жидо-більшовизм»²⁸⁹.

Принагідно зазначмо, що не завжди вияви антисемітизму могли бути спровоковані ідеологічними переконаннями. На думку соціолога Зигмунта Баумана, Голокост не можна пояснити телеологічним способом, як безпосередній результат антисемітизму. Власне, останній на його думку, був дуже універсальним: «він настільки чудово стикується із безліччю локальних проблем, тому що казуально не пов'язаний жодною з них»²⁹⁰. У такому разі, будь-який зовнішній прояв антисемітизму міг нести прихований, персональний (можливо, прагматичний) сенс, який досліднику не доступний. Вірогідно, що під час офіційної легалізації антиєврейського насилля, асоціації євреїв з радянською владою в купі з особистими мотивами штовхали людей до радикальних ексцесів та вбивств. Так чи інакше, дослідники погоджуються в тому, що відрізнити ідеологічні переконання від пристосуванства доволі важко. Спільні акти насилля могли слугувати не лише виявом лояльності до нового режиму, а й засвідчувати справжнє перейняття німецького світогляду (*Weltanschauung*)²⁹¹.

Підтвердження побутування серед певного кола киян сплаву націоналістичних, антирадянських та антисемітських настроїв можна знайти у спеціальних зведеннях НКВС. За нашим переконанням, завищувати реальний показник антирадянської поведінки населення наркомату було би вкрай

²⁸⁸ Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). – Київ, 2013. – С. 506-508; Баберовскі Й. Червоний терор: Історія сталінізму. – Київ, 2007. – С. 163.

²⁸⁹ Гриневич В. Червоний імперіалізм. – С. 214-215.

²⁹⁰ Бауман З. Актуальность Холокоста. – Москва, 2010. – С. 60.

²⁹¹ Снайдер Т. Криваві землі. – С. 193.

нелогічним. Отже, 67 затриманих за «контрреволюційну агітацію» (всього затримано 2,525 осіб) за період між 21 липня та 8 серпня 1941 р. можна радше віднести *ad minimum*²⁹². Приміром, за зведенням від 6 вересня того ж року можна зустріти критику сталінської системи: «бити треба усіх – комуністів, і жидів, і всіх, хто до них примазався»²⁹³. Навіть командири винищувальних батальйонів НКВС – члени партії – могли позитивно реагувати на знищення радянської влади («що пригнічувала народ 24 роки») стверджуючи, що «жодної небезпеки від німців рядовим комуністам немає»²⁹⁴. Дехто сподівався, що після приходу військ Німеччини, в «Україні буде влада Української Народної Ради, на чолі з Лівіцьким»²⁹⁵. Інші просто висказували пораженьські настрої і своє невдоволення занепадом бюрократизованої та просякнутою особистими зв'язками радянської системи. Причини її краху вбачали в євреях, котрих допустили до «керівної роботи»²⁹⁶.

Аналізуючи джерельну базу нашого дослідження ми натрапили на невелику особливість: на хвилях «спонтанної десталінізації» восени 1941 р. до поліції часто вступали особи, народжені до Жовтневої революції. Так, наприклад, 49-річний Федір Гаврилюк вступив до Залізничної райполіції 4 листопада 1941 р. Відомо, що упродовж 1938-1940 рр. він відбував покарання у в'язниці через незаконний забій худоби, що й могло сформувати «образу» на радянську владу²⁹⁷. Власний вступ до поліції він мотивував тим, що німці «проводили пропаганду й призивали всіх скомпрометованих в особі радянської влади йти в українську національну поліцію. [...] Я добровільно і з великим бажанням пішов на службу»²⁹⁸. Його служба на посаді інспектора з кримінального розшуку свідчить, що спершу він не мав наміру полишати цю посаду. До певного часу він приймав заяви від жителів міста, а також проводив

²⁹² Київ у дні нацистської навали. – С. 154.

²⁹³ Там само. – С. 176.

²⁹⁴ Там само.

²⁹⁵ Там само. – С. 154.

²⁹⁶ Там само. – С. 167.

²⁹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59418. – Арк. 38 зв.

²⁹⁸ Там само. – Арк. 11 зв..

допити потерпілих і затриманих. Врешті, він покинув роботу в поліції у грудні 1941 р.²⁹⁹. За його ж словами, він зрозумів, що посада вимагає від нього неприпустимих обов'язків – облав і арештів – тож вирішив полишити службу, «оскільки мене всі люди знали, тому що в Києві я прожив 20 років»³⁰⁰.

Пізніше Гаврилюка було призначено директором смольного заводу³⁰¹. Очевидно, що таку високу посаду не міг отримати пересічний колишній поліцейський. За браком джерел ми можемо лише здогадуватися, якою мала би бути дійсна біографія Гаврилюка задля отримання посади директора.

Схожим є випадок 43-річного уродженця Київської області Олексія Фурти. Маючи статус робітника та незакінчену вищу освіту³⁰², він з родиною переїхав до Києва після його окупації німцями. 28 жовтня 1941 р. Фурта вступив до Шевченківської районної поліції і його одразу ж назначили на посаду заступника коменданта³⁰³. Районна поліція працювала лише 8-й день, саме тому Фурта зазначав, що в цей час, «функції і задачі поліції я собі не уявляв»³⁰⁴. Судячи з наявної інформації, його можна охарактеризувати як особу, налаштовану проти радянської влади. По-перше, він неодноразово висловлював антибільшовицькі настрої в розмовах: «Ось бачите, при радянській владі я жив у підвалі, а прийшов Гітлер [і] мені дали хорошу квартиру на другому поверсі»³⁰⁵. По-друге, не маючи жодних вказівок як діяти, він, під тиском, завербував колишнього співробітника НКВС, обов'язком якого було доносити на усіх відомих йому членів НКВС³⁰⁶.

Поки Фурта працював у поліції, усі доноси від місцевих та інші примітки він записував у власну записну книжку. Деякі із записів мають наступний вигляд: «жидівка по вул. Фундукліївська 21/18 [ім'я особи]», або «жид

²⁹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59418. – Арк. 11 зв.-12 зв., 20-20 зв., 63.

³⁰⁰ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59418. – Арк. 21 зв.

³⁰¹ Там само. – Арк. 65-65 зв.

³⁰² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26183. – Арк. 186.

³⁰³ Там само. – Арк. 20 зв.

³⁰⁴ Там само. – Арк. 53-54; Там само. – Ф. 13. – Спр. 397. – Арк. 24-26.

³⁰⁵ Там само. – Арк. 145-146.

³⁰⁶ Там само. – Арк. 43 зв., 54.

Погребецький [адреса]»³⁰⁷. За іншою інформацією, Фурта привласнив нерухомість і майно розстріляної в Бабиному Яру родини³⁰⁸. Інший випадок вказує на те, що Фурта справді міг мати антисемітські погляди. Після звільнення з поліції, одного грудневого дня 1941 р. він разом із товаришами відпочивав у ресторані, під час чого в них сталася суперечка з групою осіб. Один з товаришів Фурти заявив, ніби чоловік за іншим столом – єврей. Після слів самого Фурти: «ми його зараз перевіримо», – вони повели чоловіка до вбиральні, де «провели тілесний огляд» (статевих органів на наявність обрізання)³⁰⁹.

Висновки Дарії Рудакової підтверджують певну закономірність між датою вступу особи до місцевої поліції та повним терміном служби в ній. Так, більшість тих, хто вступив до поліції упродовж другої половини 1941 р., намагалися змінити місце роботи до початку наступного року. І хоча такі поліцейські могли прослужити лише декілька тижнів, це не убезпечувало їх від активного залучення до конвоювання євреїв на масові розстріли³¹⁰. Можна лише обережно припустити, що, власне, фрустрація – невідповідність сподіванням при роботі в поліції, – досягнення мети (помста, збагачення тощо), або пошук самого себе в нових політичних реаліях могли спонукати поліцейських до пошуків нової професії.

«Ініціативність» частини працівників поліції може опосередковано вказувати на ідеологічну мотивацію їх колабораціонізму. Начальник варту Пущі-Водиці, Василь Стратенко, був налаштований на активну співпрацю з німцями. Про це свідчить, по-перше, його акти самочинної конфіскації продуктів харчування місцевого населення³¹¹. По-друге, він займався пошуком євреїв з власної ініціативи. Так, наприклад, в серпні 1942 р. він

³⁰⁷ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26183. – Арк. 180а. Фурта заперечував, що ці записи потрапляли до рук німців і він просто їх записував.

³⁰⁸ Там само. – Арк. 129.

³⁰⁹ Там само. – Арк. 147.

³¹⁰ Rudakova D. Civilian Collaboration on Occupied Ukraine and Crimea, 1941-1944: a study of motivation. PhD Thesis in History / The University of Western Australia. – Perth, 2018. – P. 88.

³¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59344. – Арк. 391 зв.

особисто привів до відділку поліції чоловіка єврейської національності, після чого «добряче побив» його³¹². Цікаво, що німецький шеф поліції Пущі-Водиці Візе передавав накази українському коменданту поліції Пущі-Водиці Олесницькому через Стратенка³¹³. За логікою ієрархії поліцейського апарату Візе мав передавати накази напряму Олесницькому, що також вказує на тісні зв'язки Стратенка з німцями.

Якщо спробувати відійти від персонального виміру колабораціонізму, ми побачимо, що накази антисемітського спрямування виконувалися деякими київськими відділами поліції упродовж усієї німецької окупації. І хоча екстраполювати активний конформізм на всіх членів бодай однієї районної поліції було б некоректно, як цілісна інституція, вона мала своїх «ініціативних працівників» та «пасивних конформістів». Наприклад, за весь час ведення офіційної документації, Володимирською районною поліцією було арештовано не менше 1,000 осіб³¹⁴. Серед списків були євреї та колишні партактивісти, арешти котрих продовжувалися до відступу німців із Києва. Варто зазначити, що з 1942 року масштаби таких арештів зменшилися. Так, наприклад, за період з лютого по грудень того ж року, за підозрою в приналежності до єврейського етносу Володимирською райполіцією було затримано не менше шести осіб, яких пізніше відправили до німецької служби безпеки разом з тими, хто їх переховував³¹⁵.

Помста могла бути прихованим мотивом ззовні ідейної колаборації. Особистий охоронець коменданта київської поліції Олексій Колісник скористався нагодою задля врегулювання давніх образ. Якось в 1942 р. він приїхав додому в рідне село, де його батько пожалівся на двох місцевих радянських активістів. Ці особи були замішані у справі розкуркулення батька Колісника та «експропріації майна», тож йшлося про особисту ворожнечу.

³¹² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 61301. – Арк. 16 зв.

³¹³ Там само. – Арк. 16 зв.-17.

³¹⁴ Там само. – Спр. 26748. – Арк. 148.

³¹⁵ Складено на підставі: ДАКО. – Ф. Р-4437. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1-34; *Radczenko J.* «Niemcy znaleźli u nich...». – S. 608.

Повернувшись до Києва, Колісник передав інформацію про наявність партактиву в рідному селі особисто комендантові Захвалинському³¹⁶. Останній допоміг провести арешт колишніх активістів, після чого, скоріше за все, їх розстріляли³¹⁷.

Цікаво, що один зі свідків на післявоєнному допиті навів слова батька Колісника: «Для мене при німцях настав рай. Я тепер живу вільно. Кого захочу згубити, напишу маленьку записку своєму сину [...], він одразу надішле добрих людей і кого захочу, того одразу арештують і більше тому світу не бачити»³¹⁸.

23-річний Миколай Шелест також намагався використати службу в поліції як спосіб вирішити образи минулого. Ще до початку війни його було звільнено із Дарницького залізничного депо через приховування справжнього походження (під час розкуркулення родину Шелеста було повністю репресовано)³¹⁹. Так чи інакше, його колишній начальник Кушнірук разом з іншими 19-ма радянськими активістами були розстріляні за школою №127 (Дарницького району) у грудні 1941 р.³²⁰. При чому, відбулося це майже одразу після візиту Шелеста до депо. Деяка наведена в документах інформація свідчить безпосередню участь Шелеста у розстрілах, який «особисто сам розрубав лопатою голови тим людям, які були ще живі»³²¹. Залучення Шелеста до екзекуції підтвердити іншими документами не вдалося, втім багато свідків вказують на його пряму чи опосередковану співучасть³²².

Доволі відомою є справа члена Української кримінальної поліції, 27-річного киянина Василя Покотили³²³. Після арешту рідного батька йому довелося зростати у родині матері та вітчима – вчителя української мови.

³¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59280. – Арк. 23-24, 28, 34.

³¹⁷ Там само. – Арк. 28 зв.

³¹⁸ Там само. – Арк. 48.

³¹⁹ Там само. – Арк. 39-39 зв., 72.

³²⁰ Там само. – Арк. 20.

³²¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59155. – Т. 2. – Арк. 47. Шелест заперечував свою участь у цьому: Там само. – Арк. 20, 38.

³²² Там само. – Арк. 39 зв., 55.

³²³ Про це див.: *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост. – С. 44.

Покотило розповідав, що вітчим виявився українським націоналістом, тому він неодноразово чув від нього висловлювання в антирадянському руслі. Це й культивувало у молодого Покотили відповідні погляди. Одного травневого дня 1938 року, перебуваючи у стані сп'яніння, він обмовився про власні націоналістичні переконання, за що його було запроторено до в'язниці³²⁴.

Під час ув'язнення Покотило познайомився з діючим членом ОУН, який докладно розповів йому про організацію та можливу майбутню війну з Німеччиною. Бесіди на спільні теми мали такий вплив на нього, що по виходу з в'язниці у вересні 1941 р. він став «людиною зі ще більшими націоналістичними переконаннями, а окрім цього ображеним на радянську владу» за роки ув'язнення³²⁵. Німецько-радянська війна надала йому можливість замінити пасивний супротив радянській системі на активний. Коли його було мобілізовано до РСЧА, він одразу дезертирував й переховувався у Києві до приходу німців³²⁶.

На початку окупації він одразу вступив до Української кримінальної поліції. За результатами його роботи можна охарактеризувати Покотила як ідеологічно налаштованого поліцейського. Восени 1941 р. він заарештував декількох осіб єврейської національності, проводячи при цьому «тілесний огляд» (на наявність обрізання), після чого (розуміючи що на них чекає розстріл) направляв їх до німецької служби безпеки³²⁷. Упродовж літа 1942 р. він брав участь у затриманні членів радянського підпілля³²⁸. Тоді ж ним були затримані ще два євреї, які виявилися агентами служби безпеки³²⁹. За непідтвердженою інформацією, Покотило неодноразово брав участь у

³²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 43555. – Арк. 44-45.

³²⁵ Там само. – Арк. 45.

³²⁶ Там само. – Арк. 45-45 зв.

³²⁷ Там само. – Арк. Арк. 46.

³²⁸ Там само. – Арк. 47.

³²⁹ Там само. – Арк. 47 зв.

розстрілах місцевих жителів. Лише за липень 1942 р. він разом з іншими співробітниками поліції міг бути задіяний у знищенні близько 200 осіб³³⁰.

Серед радянських громадян були й ті, хто мав би скласти німецький ідеологічний кістяк на окупованих теренах – місцеві фольксдойче³³¹. Починаючи з 1942 року, в регіонах компактного проживання німців (Житомирська, Миколаївська, Одеська область) навіть створювалися окремі загони поліції з етнічних німців (Selbstschutz або Volksdeutsche Hilfspolizei)³³², які в планах на майбутнє мали повністю замінити українську поліцію. За браком часу та кадрів цього не вдалося зробити, а тому велика кількість фольксдойчів надалі перебувала на службі в українській поліції³³³. Тим паче, радянські етнічні німці так і не змогли повністю перейняти нацистську ідеологію. Важко сказати, чи вплинуло тут «радянське» виховання на фольксдойчів, втім саме через це окупаційна влада не завжди їм довіряла. І хоча вони мали набір привілеїв з боку німецької влади, їм довго не видавали повноцінне громадянство Третього Райху. Лише від 5 серпня 1944 р. було видано розпорядження, згідно з яким задіяні, зокрема, на поліцейській службі етнічні німці нарешті змогли отримати громадянство³³⁴.

34-річний нащадок житомирських німецьких колоністів Володимир Чернишев працював до війни на Дарницький залізниці. Під час війни потрапив у полон поблизу Борисполя, був відправлений до Дарницького табору й незабаром відпущений³³⁵. У жовтні 1941 р. військовий комендант міста видав наказ про реєстрацію колишніх партактивістів. Чернишев вирішив зареєструватися як діючий з 1940 р. член ВКП (б)³³⁶. Приблизно в цей час він також зустрівся з керівником агентурного відділу Української кримінальної

³³⁰ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 43555. – Арк. 48-50. Від цих свідчень Покотило відмовився, посилаючись на тиск під час допитів: Там само. – Арк. 79-79 зв.

³³¹ Дін М. Радянські етнічні німці і Голокост. – С. 349.

³³² Наприклад, див.: Лауер В. Творення нацистської імперії. – С. 205.

³³³ Дін М. Радянські етнічні німці і Голокост. – С. 353.

³³⁴ Там само. – С. 362-364.

³³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 2799. – Арк. 30, 101 зв.

³³⁶ Там само. – Арк. 12 зв.

поліції Горбачевським, який запропонував йому роботу в якості таємного агента. Чернишев погодився, а в кінці 1941 р. він пройшов реєстрацію як фольксдойч у спеціальному управлінні – Бюро питань зв'язків з етнічними німцями (Volksdeutsche Mittelstelle)³³⁷.

Чернишев виконував завдання з пошуку та ідентифікації місцевих комуністичних активістів. За його сприяння було арештовано двох комуністів – начальника Дарницького депо та секретаря партбюро³³⁸. Мотивував він це тим, що вважав комуністів власними ворогами. Під час однієї бесіди зі знайомою він отримав логічне заперечення: «Володя, а ти ж також був комуністом». На що той відповів, що за радянської влади «мені треба було бути комуністом»³³⁹. Тоді його життя проходило в постійній напрузі, оскільки зводилося до постійного приховування власного німецького походження. Натомість «тепер ось прийшли наші (німці), вони мені дали гарне життя»³⁴⁰. Як фольксдойч, він отримував краще забезпечення від німецької влади, ніж будь-який представник слов'янського етносу³⁴¹. Врешті, він евакуювався до Німеччини³⁴².

Дехто з колишніх радянських громадян міг вступати до ОУН (м), як це сталося з 34-річним Андрієм Лупяком. До війни він встиг отримати вищу педагогічну освіту у Києві. У червні 1941 р. подав заяву на вступ до ВКП (б), проте мобілізація до війська змінила подальші плани³⁴³. Під час війни він потрапив до Житомирського табору військовополонених, де познайомився з мельниківцем Степаном Сулятицьким, який допоміг йому влаштуватися до редакції газети «Українське слово». В кінці вересня, разом з іншими мельниківцями він прибув до Києва, де його призначили на посаду голови

³³⁷ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 2799. – Арк. 13-13 зв., 29 зв.-30.

³³⁸ Там само. – Арк. 14-15, 47.

³³⁹ Там само. – Арк. – Арк. 67. Ці свідчення він не заперечував на допиті.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Там само. – Арк. 33 зв.

³⁴² Там само. – Арк. 39.

³⁴³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56258. – Арк. 42-43.

Володимирської районної управи³⁴⁴. У листопаді 1941 р. Лупяка офіційно прийняли до лав ОУН (м)³⁴⁵. Під час політичних чисток, розгорнутих окупаційною владою на зламі 1941-1942 рр., його зняли з посади, але не заарештували (ймовірно, Лупяка врятувало його походження, адже німці шукали, переважно, «західняків»)³⁴⁶.

В квітні 1942 р. він вступив до Української кримінальної поліції на посаду слідчого Володимирської райполіції³⁴⁷. Саме там Лупяк став очільником підпільної групи мельниківців, до якої увійшли керівні службовці: Анатолій Одарченко – комендант Володимирської райполіції; Дудко – заступник коменданта райполіції та слідчі й рядові шуцмани³⁴⁸. Група планувала накопичити достатню силу на випадок можливого бунту проти німецької або, в майбутньому, радянської влади. Станом на лютий 1943 р. група націоналістів досягли майже повного впливу на Володимирську райполіцію, яка була «готова в потрібний момент взяти участь як збройна сила в захопленні влади»³⁴⁹.

Це спровокували німецьку службу безпеки на проведення спецоперації 3 березня 1943 р., під час якої заарештували не менше 15 осіб – не лише націоналістів, а й радянських підпільників³⁵⁰. Андрія Лупяка в день арештів попередив Миколай Пилипенко, який на нього ж і доніс німцями (можливо, через почуття провини). Таким чином він зміг уникнути арешту, виїхавши з території райхскомісаріату Україна, й повернувшись на батьківщину у Вінницьку область. Там незабаром він познайомився з місцевої радянською партизанською групою. Лупяк спробував продовжити власну ідеологічну діяльність, поширюючи серед особового складу партизан націоналістичну

³⁴⁴ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56258. – Арк. – Арк. 45, 64-66.

³⁴⁵ Там само. – Арк. – Арк. 67-68.

³⁴⁶ Там само. – Арк. 458.

³⁴⁷ Там само. – Арк. – Арк. 48-49.

³⁴⁸ Там само. – Арк. 49, 104-105, 124.

³⁴⁹ Там само. – Арк. 105.

³⁵⁰ Там само. – Арк. 42.

агітацію. Втім, радянським підпільниками його переконання не припали до душі³⁵¹.

Як ми бачимо, націоналістичне підпілля серед членів поліції активно діяло навіть в першій половині 1943 р. Біографія Лупяка дає змогу детальніше побачити усі віхи історії мельниківського підпілля в Києві. Він брав участь у формуванні адміністрації, його зачепили німецькі репресії проти членів ОУН (м). Врешті, як більшість останніх, він перейшов до глибокого підпілля, й, дивом уникнув страти. Окрім цього, його біографія демонструє, що дехто з радянських українців міг легко стати членом ОУН (м) й не відрікатися від власних переконань до кінця війни.

Наостанок, не варто ігнорувати той факт, що дехто з київських поліцейських рятував людей або був членом підпільної радянської групи. Так, слідчий УКП Степан Катериненко регулярно рятував місцевих партійних активістів та євреїв³⁵². Шуцман Печерської райполіції Іван Харченко допоміг затриманому члену ВКП (б), знищивши заяву на нього та повернувши йому документи, які врятували життя партійцю³⁵³. Свідки стверджували, що одного разу Харченку вдалося врятувати близько 150 осіб від відправки до Німеччини³⁵⁴.

Таким чином, можна підсумувати, що представники військової еміграції та члени ОУН (м) розглядали роботу в поліції із військово-політичної перспективи: кар'єра стояла поряд із бажанням сформувати власну, українську армію. Передумови до ідеологічного колабораціонізму слід виводити з міжвоєнного періоду, оскільки мельниківці та емігранти перебували під впливом націоналістичних, реваншистських та антибільшовицьких ідей.

³⁵¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56258. – Арк. 52, 311-312.

³⁵² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 46829. – Арк. 110-113; *Хорошунова И.* Первый год войны.

³⁵³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 70029фп. – Арк. 23 зв.-24, 63 зв.-64 зв., 82, 41-44 зв.

³⁵⁴ Там само. – Арк. 94, 95, 123-125.

Радянські ж громадяни (не лише українці) шукали можливості вирішити образи минулого, заподіяні радянською системою. Ті, хто певним чином утискався останньою, міг розглядати роботу в поліції як дійсно бажану. Втім, ці люди часто стикалися із невідповідальністю між сподіваннями та реальністю, а тому часто полишали службу в поліції.

Усі коменданти штабу київської поліції були представниками еміграції (Захвалинський, Буткевич) або мельниківської фракції ОУН («Орлик», Кабайда), а більшість комендантів райполіцій – учасниками Української революції 1917-1921 рр. На нашу думку, цим можна частково пояснити доволі активну співпрацю місцевої поліції з окупаційною владою.

III. «СТАЛІНСЬКІ ГРОМАДЯНИ» НА СЛУЖБІ ТРЕТЬОГО РАЙХУ

«Ініціативні конформісти» та «пересічні виконавці» – так Олександр Прусін окреслив найбільші соціо-психологічні типи поліцейських генерального округу Київ. До першого дослідник відніс, переважно, колишніх радянських державних службовців, котрі навчилися швидко переорієнтовуватися при зміні влади. «Пересічні виконавці» могли потрапити до поліції через загрозу смерті. Чисельність представників цих груп, за висновками Прусіна, була більшою за ідейних колабораціоністів, а їх мотивами часто були прагматичні цілі або різні стратегії виживання³⁵⁵.

3.1. Безальтернативність.

Як уже йшлося, один із перших загонів поліції, що увійшов до Києва, складався, переважно, з колишніх військовополонених. До середини листопада 1941 р. в німецьких таборах опинилося близько 2 млн. 465 тис. червоноармійців³⁵⁶. Ймовірно, зависока чисельність військовополонених в купі з нацистським бачення агресії проти СРСР як «війни на повне винищення» (Vernichtungskrieg) створили підґрунтя для високого рівня смертності в таборах. Лише до лютого 1942 р. в німецькому полоні було вбито або загинуло близько 2 млн. червоноармійців³⁵⁷. Таким чином, за кожен день грудня 1941 р. в райхскомісаріаті Україна помирало близько 4,300 полонених³⁵⁸. Очевидно, що військовополонені намагалися будь-яким способом уникнути піших «маршів смерті», голоду, холоду та розстрілів. У цьому сенсі робота поліцейським могла виглядати як спасіння.

³⁵⁵ Прусин А. Украинская полиция и Холокост. – С. 46-49.

³⁵⁶ Із загальної суми в 2 млн. 465 тисяч осіб до середини листопада 1941 р.: Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. – Москва, 2009. – С. 87.

³⁵⁷ Там само. – С. 18, 135. До кінця війни загальна кількість жертв серед військовополонених складала близько 3,3 млн. осіб

³⁵⁸ Там само. – С. 141.

Особовий склад київської поліції частково складався з колишніх червоноармійців, що потрапили до Київського та Житомирського таборів для військовополонених. 30-річний Іван Сова, що був членом першої батареї 198-го протитанкового артилерійського полку, потрапив з іншими 200 бійцями в полон у липні 1941 р.³⁵⁹. Спочатку їх направили в Житомирський табір, де в серпні Сова записався до поліцейського батальйону. Незабаром його та інших військовополонених відправили до Києва з метою формування особового складу поліції³⁶⁰.

Харитон Рихтик згадував, що побутові умови в Житомирському таборі були важкими³⁶¹. Інколи деяких в'язнів відправляли на різні роботи. Потрапити до такої групи – «мрія кожного полоненого», адже шансів знайти їжу там було значно більше (зокрема, від місцевих жителів), якої колишні червоноармійці майже не отримували³⁶². У той же час у вказаних таборах перебували мельниківці, які пропонували полоненим роботу в поліції³⁶³. Не бажаючи залишатися в таборі, військовополонені чіплялися за будь-яку можливість вийти звідти. Таким чином не лише Рихтик, а й Кость Гіммельрайх потрапив до групи з майже двохсот осіб, яких члени ОУН (м) відібрали для роботи в київській поліції³⁶⁴. Однак не у всіх таборах перебували члени ОУН, які закликали військовополонених вступати до поліції. Це зменшувало шанси останніх на виживання, особливо якщо вони опинилися далеко від дому.

Як бачимо, певним чином, особовий склад київської поліції був сформований ще до захоплення німцями Києва. Згадані вище військовополонені Житомирського табору – Сова та Гіммельрайх – були серед тієї першої групи поліцейських. Очевидно, що існували певні критерії для відбору військовополонених у загони поліції. Наявність націоналістичних

³⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59660. – Арк. 13-13 зв., 85 зв.

³⁶⁰ Там само. – Арк. 11, 13-14.

³⁶¹ Там само. – Спр. 56785. – Арк. 122, зв.-123.

³⁶² Гіммельрайх К. Спогади командира відділу. – С. 89.

³⁶³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59660. – Арк. 87 зв.

³⁶⁴ Гіммельрайх К. Спогади командира відділу. – С. 90-91.

поглядів у військовополоненого могла зблизити його з членами ОУН³⁶⁵. Припускаймо, що при вступі в поліцію мельниківці першочергово розглядали тих кандидатів хто, принаймні, видався надійним та компетентним для такої роботи. Військове звання, освіта або знання німецької мови могли стати перевагою під час відбору серед великої кількості охочих вступити до поліції³⁶⁶.

Передумови до колабораціонізму подеколи формувалися ще до рішення вступити в окупаційні органи. Марк Еделе визначив, що серед червоноармійців-перебіжчиків до 296-ї піхотної дивізії вермахту були поширені дефетизм (пораженство) та форма пасивного політичного невдоволення, котра не переростала у бажання боротися проти радянського режиму³⁶⁷. У випадку дезертирів українського й білоруського походження на них міг вплинути додатковий важливий фактор: більша частина їхньої батьківщини була окупована німцями, тож мотивація воювати в складі ЧА втрачалася³⁶⁸. Все ж, основним мотивом дезертирів, на думку дослідника, варто вважати «бажання вижити»³⁶⁹.

Такі настрої знаходимо серед майбутніх поліцаїв. 19-річний Михайло Атамановський зазначав: «я бачив всюди німців, що успішно просувалися вперед, бачив їх техніку. Я вважав, що вони непереможні, окрім цього під впливом німецької пропаганди у мене склалася думка, що Червона армія розбита і радянська влада існувати не буде»³⁷⁰. Іншим разом, 34-річний боєць 82-го батальйону постачання Павло Булах свідчив, що в нього «з кожним днем посилювався поразенський настрій. Я вважав, що Червона армія найближчим часом буде розбита німцями, звідси з'явилася думка добровільно здатися в

³⁶⁵ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56258. – Арк. 64-65.

³⁶⁶ *Гіммельрайх К.* Спогади командира відділу. – С. 91.

³⁶⁷ *Edele M.* *Stalins defectors. How Red Army Soldiers became Hitler's Collaborators, 1941–1945.* – Cambridge, 2017. – P. 119.

³⁶⁸ *Ibid.* – P. 113.

³⁶⁹ *Ibid.* – P. 100.

³⁷⁰ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59192. – Арк. 15.

полон»³⁷¹. Урешті, у вересні 1941 р., Булах разом із товаришами дезертирував з частини³⁷².

Незабаром після захоплення німецькими військами Києва, розпочалася перша кампанія з набору до новоствореної міської поліції. І хоча на перших етапах набір проводився, переважно, на добровільних засадах, на практиці часто відбувався прямий примус. Скарги на примусовий характер набору в поліцію з'являються вже з початків організації поліції. Так, 5 грудня 1941 р. Київська міська управа направила до штабу київської поліції прохання «приборкати адміністративний запал» Богданівської районної поліції, оскільки її співробітники використовували «неприпустимі методи вербування робочої сили»³⁷³.

7 жовтня 1941 р. київським військовим комендантом Ебергардом було видано наказ, згідно з яким праця ставала обов'язковою для населення. По містах РКУ було створено біржі праці (Arbeitsamt), що направляли людей на різні роботи виходячи з їх можливостей і потреб³⁷⁴. Оплата часто була мізерною – в 10-20 разів нижчою за зарплату німців в окупаційному апараті. Відмова від запропонованої роботи передбачала санкції: від штрафів, до вислання на примусову роботу або ув'язнення³⁷⁵. Тому часто, через відсутність альтернативи, поставлені перед вибором між роботою в поліції та санкціями, громадяни йшли на колаборацію.

18 жовтня 1941 р. до Київського табору для військовополонених (що розташовувався по вулиці Керосинній³⁷⁶) навідався німецький офіцер і через перекладача попросив вийти вперед лише українців. Івана Харченка та інших 27 полонених, що визвалися, відправили до штабу київської поліції. Там їм просто повідомили, що вони відтепер призначені на роботу в Печерську

³⁷¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59388. – Арк. 14 зв.

³⁷² Там само. – Арк. 15.

³⁷³ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 7.

³⁷⁴ Беркгоф К. Жнива розпачу. – С. 150-151.

³⁷⁵ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції. – С. 47-48.

³⁷⁶ Сучасна назва – вул. Шолуденка.

райполіцію³⁷⁷. Іншим разом, після посилення системи праці в РКУ у березні 1942 р., 18-річному сторожу Євгену Корзуну довелося зареєструватися на біржі праці³⁷⁸. Саме там він отримав направлення до Подільської райполіції. Комендант райполіції Фелешук пояснив, що Корзун має вибір між відправленням на роботу до Німеччини та роботою в поліції. Не маючи жодних альтернатив, він вступив до поліції³⁷⁹.

Мали місце випадки, коли майбутніх поліцейських вербували вже у таборах для осіб, що направлялися на роботу до Німеччини³⁸⁰. 18-річний Федір Шамич працював у колгоспі, коли у жовтні 1942 р. староста села призначив його до групи осіб, що відправлялися до Німеччини. Шамич почав переховуватися від відправки, проте його викрила місцева поліція й конвоювала до пересильного табору³⁸¹. Там йому та іншим повідомили, що «хто не бажає їхати до Німеччини, необхідно вступити до поліції»³⁸². Так він потрапив до загону поліції, що охороняв поклади торфу в Ірпені³⁸³.

Якщо рядових поліцейських на зламі 1941–1942 рр. бодай намагалися вербувати добровільно, лікарів й перекладачів набирали до окупаційних органів примусово від самого початку. Пошук осіб, які могли перекладати з однією мови на іншу не лише пересічні розмови, а й офіційні документи, був непростю задачею³⁸⁴. Кадровий дефіцит перекладачів в київській поліції підтверджується оголошеннями в окупаційній періодиці упродовж літа 1942 р., які обіцяли тим, хто зголоситься «добру платню при повному харчуванні»³⁸⁵. Така ситуація могла для декого стати порятунком.

³⁷⁷ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 70029фп. – Арк. 23, 62.

³⁷⁸ Беркгоф К. Жнива розпачу. – С. 150; ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50765. – Арк. 139 зв.

³⁷⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50765. – Арк. 88-90.

³⁸⁰ Табір для осіб, що відправлялися в Німеччину на примусову працю знаходився по Лембергштрассе 24 (колишня вул. Артема).

³⁸¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 9793. – Арк. 21-23.

³⁸² Там само. – Арк. 23.

³⁸³ Там само. – Арк. 23.

³⁸⁴ Dean M. Collaboration during the Holocaust. – Р. 65-66.

³⁸⁵ Б. а. Оголошення // Нове українське слово. – 1942. – 28 червня. – С. 4; Там само. – 1 липня. – С. 4.

23-річний студент-філолог Олександр Черемис на початку війни записався добровольцем до лав Червоної армії³⁸⁶. У вересні 1941 р. його поранили та захопили в полон, однак йому вдалося звідти втекти до окупованого Києва. Деякий час він працював в «Українфільмі», але через невеликий конфлікт із німцем³⁸⁷ у серпні 1942 р. його було звільнено з роботи. Незабаром йому наказали з'явитися до штабу української поліції, де повідомили, що на нього надійшла скарга від ображеного ним німця. Через це Черемиса разом із родиною планували відправити в концтабір, але офіцер поліції запропонував йому можливий вихід із ситуації: вступити до поліції в якості перекладача, на що Черемис погодився³⁸⁸.

Не варто також ігнорувати багатогранність поведінкових стратегій під час Другої світової війни. Інколи, безальтернативність при вступі до поліції не обов'язково означала, що людина послуговується виживальницькими стратегіями загалом. Девід Алан Річ звернув увагу на те, що окреслити межу між виживанням в складних умовах та формами конформізму буває доволі важко. Його дослідження присвячено випадкам колабораціонізму з боку колишніх військовополонених-червоноармійців, котрі стали охоронцями табору поблизу селища Травники в Польщі (так звані «травники», або *Trawnikiänner*). Автор не заперечує тезу про те, що бажання вижити могло штовхати цих людей на шлях колабораціонізму. Втім, він цілком логічно підмічає, що після вступу на службу «вони були формально “звільнені з полону”», тож «питання чи залишатися і як саме служити далі [активно співпрацювати чи пасивно виконувати накази – *Д.С.*] залежало повністю від особистої волі бранця»³⁸⁹.

³⁸⁶ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56699. – Арк. 105.

³⁸⁷ За словами Черемиса, він відмовився подавати німцю валізи, що було розцінене останнім як «образу німецької нації».

³⁸⁸ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56699. – Арк. 53-56.

³⁸⁹ Річ Д. А. «Подвійна віктимізація»? Відповідальність радянських військовополонених за полон та колаборацію у повоєнний час // Сторінки воєнної історії України. – 2019. – №21. – С. 239.

В такому ракурсі можна навести показовий випадок Веніаміна Олесницького. Не маючи можливості повернутися додому, він вступив до поліції в Житомирському таборі для військовополонених. Після чого його разом із іншими відвезли до Києва. Там Олесницький не лише залишився на службі, а й став комендантом поліції підрайону Пуща-Водиця у квітні 1942 р.³⁹⁰. Ймовірно, посада коменданта викликала в нього відчуття повного контролю в своїх руках. Високий ступінь інтеграції в місцевий соціум (він проживав у Пущі-Водиці в міжвоєнний період) не став на заваді маргінальної поведінки стосовно сусідів та знайомих³⁹¹. Він неодноразово влаштовував покарання, навіть неповнолітніх, на власний розсуд: від звичайного побиття до публічного приниження: жінку, що крала картоплю з чужого огорода, змусили одягнути таблицю із відповідним написом і стояти біля місцевого магазину декілька годин³⁹².

Виходячи з проаналізованих нами кримінально-слідчих справ, приблизно третина особового складу потрапила до поліції через безальтернативність. З них, 14% поліцейських райполіцій були колишніми військовополоненими. Іще 19% складали особи, для яких вступ до поліції відбувся під впливом наказу про виїзд до Німеччини. Однак, необхідно розглядати це питання в контексті повних біографій, оскільки, як продемонстровано вище, стратегії виживання під час вступу до поліції можуть трансформуватися в активний конформізм під час роботи.

3.2. Стимули та переваги роботи в поліції.

При розгляді стимулів та переваг роботи в поліції, важливе місце посідає питання особистого забезпечення їжею, одягом тощо³⁹³. Німецька влада намагалася використати голод у власних політичних цілях, блокуючи належне постачання українських міст. Більша частина вищого керівництва військової

³⁹⁰ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 61301. – Арк. 13-15 зв.

³⁹¹ Там само. – Арк. 13-14.

³⁹² Там само. – Арк. 22, 25 зв.

³⁹³ *Dean M. Collaboration during the Holocaust.* – P. 67-68.

та цивільної адміністрації підтримували «політику голоду», яка допомагала вирішити питання расового характеру, забезпечення військ провізією тощо³⁹⁴. Деякі з наказів військової адміністрації про офіційно встановлені норми споживання для міст демонструють важкість умов, до яких потрапили місцеві жителі³⁹⁵.

За наявною інформацією, восени-взимку 1941 р. продовольча ситуація у Києві наближалася до критичної³⁹⁶. Згадуючи роки німецької окупації, кияни обов'язково торкаються проблеми масового голоду. Так, у записках Ірини Хорошунової за 17 жовтня 1941 р. читаємо: «У нас починається справжній голод. Хліба немає. Його видали двічі по 200 грамів на людину й вже більше тижня нічого не видають»³⁹⁷. Кожний наступний день не надавав впевненості, «бо завтра, може, буде ще голодніше»³⁹⁸. Упродовж 1942 р. ситуація не надто змінилася: «Матеріальне життя при німцях у місті Києві було дуже важким. Продуктів харчування неможна було придбати навіть за гроші. В місті відбувалися нескінченні арешти»³⁹⁹. У таких умовах робота в поліції виглядала не найгіршим варіантом.

Перші офіційно встановлені норми забезпечення поліцейських з'явилися у розпорядженнях Гімmlера від 25 та 31 липня 1941 р. Спочатку місцеві поліцейські отримували менший рівень забезпечення від німецьких поліцейських⁴⁰⁰. 6 листопада 1941 р. було встановлено рівень зарплатні поліцейських. Рядовий (Schutzmann) отримував 8 карбованців на день (одружений шуцман – 18 крб.), єфрейтор (Unterkorporal) – 10 карбованців (одружений – 20 крб.), сержант (Vizefeldwebel) – 13 карбованців (одружений – 28 крб.), командир взводу (Zugführer) – 15 карбованців (одружений – 30

³⁹⁴ Детальніше: *Беркгоф К.* Жнива розпачу. – С. 169-174.

³⁹⁵ Найбільш «поживні» тижневі норми, що призначались для міських робітників, задіяних на важкій роботі, наступні: «а) м'ясо та м'ясні продукти - 200 гр., б) жири - 150 гр., в) хліб - 2000 гр., г) картопля - 2500 гр.»: NARA. – RG-1030. – T-501. – Roll 6. – Frame 000600-000601.

³⁹⁶ *Круглов А., Уманский А., Щупак И.* Холокост в Украине. – С. 231.

³⁹⁷ *Хорошунова И.* Первый год войны.

³⁹⁸ *Малаков Д.* Оті два роки... У Києві при німцях. – Київ, 2002. – С. 141.

³⁹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50669. – Арк. 21.

⁴⁰⁰ *Black P., Gutmann M.* Racial theory and realities of conquest in the occupied east. – P. 28.

крб.)⁴⁰¹. Зарплатня інструкторів школи поліції могла коливатися в районі 840 крб. на місяць, що в 3 рази вища за зарплатню звичайного поліцейського⁴⁰².

З джерел відомо, що співробітникам штабу київської поліції, які працювали восени-взимку, могли видавати по 10 кг. картоплі на місяць⁴⁰³. Для порівняння можна навести ціни київських ринків на картоплю за квітень 1942 р.: вартість її складала 22-25 карбованців за кілограм⁴⁰⁴. Тобто, крім власної заробітної платні, керівні члени поліції могли отримати натуральний продукт, який дорівнював половині зарплатні слідчого кримінальної поліції (бл. 400 крб.)⁴⁰⁵ та, інколи, усієї зарплатні рядового поліцейського охоронної поліції Києва (бл. 240 крб.)⁴⁰⁶. Власне, рядові поліцейські також отримували обов'язковий пайок⁴⁰⁷ та кількаразове безкоштовне харчування у поліцейській їдальні⁴⁰⁸. Не важко здогадатись, що харчування у їдальні було не надто різноманітним⁴⁰⁹. Втім, на відміну від інших місцевих жителів, ці харчі поліцейські отримували абсолютно безкоштовно.

Одного дня Олександр Баронич знайшов повідомлення в газеті про набір в поліцію. Тож в листопаді 1941 р. він вступив на службу в поліцейський оркестр⁴¹⁰. Попри те, що він не отримував грошей в оркестрі, Баронич зізнався,

⁴⁰¹ ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 3. – Арк. 36; *Дерейко І.* Матеріальне заохочення як метод залучення українців до німецьких збройних сил (1941-1943 рр.) // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).* – 2004. – №26. – С. 198-199.

⁴⁰² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59155. – Т. 2. – Арк. 102.

⁴⁰³ ДАКО. – Ф. Р-2394. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 72.

⁴⁰⁴ Київ очима ворога. – С. 177.

⁴⁰⁵ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56258. – Арк. 48.

⁴⁰⁶ Там само. – Спр. 64100. – Арк. 17-18.

⁴⁰⁷ Для прикладу можна навести розмір індивідуального пайка бійця 115-го шумобатальйону, який (як і заробітна плата), вірогідно, був більший за пайок міського поліцейського через специфіку служби в батальйоні. Отож, шуцман батальйону отримував 700 гр. хліба, 20 гр. вершкового масла, 100 гр. ковбаси на день та 2 л. горілки в місяць: ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 60030. – Арк. 37 зв.

⁴⁰⁸ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50602. – Арк. 16.

⁴⁰⁹ Серед основних інгредієнтів меню переважали: картопля, крупи (манна, гречана), цибуля, пшоно, горох, борошно, морква, перець, хліб. Інколи з'являлась в числі інгредієнтів щука. Типове обіднє меню поліцаїв подільського району складали суп (часто гороховий, з пшона або манки) та картопляне пюре з різними інгредієнтами. Складено автором на підставі: ДАКО. – Ф. Р-2394. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 36, 38, 66-67.

⁴¹⁰ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50925. – Арк. 26 зв.-28 зв. Його сестра також працювала в поліції на посаді перекладача: Там само – Арк. 27.

що в поліції «можна було користуватися їдальнею, де вранці й увечері давали каву і половині дня обід. Давали хліб по 250 грамів на день, пізніше по 400 грамів і це для мене було дорого, оскільки інших джерел для існування я не мав»⁴¹¹.

Упродовж наступного року ситуація із забезпеченням поліцейських змінилася на краще. Наказом вищого керівництва поліції від 29 травня 1942 р. було встановлено розмір постачання допоміжної поліції, який відповідав нормам німецької. Зазначалося, що у випадках, коли поліцейські не могли отримати передбачене харчове забезпечення, їм призначалися надбавки до заробітної плати у розмірі 6 карбованців на день⁴¹².

Окрім питання їжі, важливе місце посідали потреби в безкоштовному одязі, особливо для військовополонених. Наприклад, перші з тих поліцейських, хто приїхав до Києва, буквально «були босі, обідрані, так, як їх на-брали з таборів полонених»⁴¹³. До приходу німецького командування, українські поліцаї, зазвичай, були вдягнені у цивільну одягу⁴¹⁴. Упродовж осені-зими 1941 р. шуцмани київської поліції неодноразово клопотали про видачу службової одягу. Так, поліцай Микола 29 грудня в своїй заяві до керівництва Подільської райполіції пише: «Прошу дати мені шинель, бо я ходжу в своїй куртці»⁴¹⁵. У рапорті іншого шуцмана приблизно за той самий час навпаки сказано, що йому не видали обмундирування, окрім шинелі⁴¹⁶.

До початку 1942 р. поліцейським деяких з'єднань видавалася уніформа радянського зразка⁴¹⁷, проте так було не всюди. Місцеві шуцмани згадували, що «до весни 1942 року взагалі поліцейським не давали обмундирування, а видавали лише комендантам поліції і то не повністю»⁴¹⁸. Лише весною почали

⁴¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50925. – Арк. 31.

⁴¹² Там само. – Ф. 2. – Спр. 34. – Арк. 78-79.

⁴¹³ Кучерук О. Початковий період діяльності української поліції Києва.

⁴¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 12. – Арк. 6.

⁴¹⁵ ДАКО. – Ф. Р-2394. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 4.

⁴¹⁶ Там само. – Арк. 32.

⁴¹⁷ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції. – С. 66.

⁴¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59344. – Арк. 29 зв.

видавати стандартну чорну уніформу шуцманшафту усім поліцейським. Затверджені 29 травня 1942 р. норми забезпечення поліцейських мали також частину, в якій регламентувалася видача безкоштовного одягу та засоби особистої гігієни⁴¹⁹.

Захист та забезпечення родин поліцейських, що їх пропонувала робота в поліції, могли бути привабливим в умовах окупації. Указом Гімmlера від 6 листопада 1941 р. регламентувалось забезпечення соціальних гарантій для родини поліцейського. У разі смерті останнього або його інвалідності, родина отримувала грошову компенсацію. Наприклад, якщо рядовий шуцман втрачав працездатність, йому могли нараховувати близько 40 райхсмарок; у випадку смерті його дитина могла отримувати 16 райхсмарок на місяць⁴²⁰. Окрім цього поліцейські отримували безкоштовну медичну допомогу в поліцейській лікарні. Не менш важливим є те, що родини поліцейських також отримували пайок та теплий одяг. Наприклад, діти поліцейських (до 3-х років) безкоштовно отримували молоко, а також могли отримати зимовий одяг у разі відсутності такого в родині⁴²¹.

Родичі поліцейських були під захистом, адже служба в українській поліції гарантувала їм «захист від німецької поліції, за допомоги адміністративних та спеціальних коштів»⁴²². На практиці це означало, що на родину поліцейського накладався імунітет від різних примусових заходів окупаційної влади. Наприклад, родини поліцейських не відправлялися на примусові роботи до Німеччини, звільнялися від трудових обов'язків в РКУ та не ставали заручниками у випадку відплатних акцій німців на дії партизан⁴²³. У разі потреби, співробітники поліції могли отримати житло для себе та своєї

⁴¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Спр. 34. – Арк. 78 зв.

⁴²⁰ Там само. – Арк. 202-203.

⁴²¹ На прикладі поліції генерального округу Київ: ДАКО. – Ф. Р-2443. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 146; Там само. – Ф. Р-2001. – Оп. 3. – Спр. 57.

⁴²² ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 27-27 зв.

⁴²³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56699. – Арк. 71 зв.; *Дерейко І.* Матеріальне заохочення як метод залучення українців до німецьких збройних сил. – С. 199.

родини⁴²⁴. Врешті, у поліцейських була можливість рятувати своїх знайомих та сусідів (та й будь-кого), попереджуючи їх про облави та арешти⁴²⁵.

Важко оминати той факт, що робота в окупаційній адміністрації давала можливість для багатьох отримати матеріальні вигоди нелегальним шляхом. В офіційному указі Гіммлера йшлося про те, що муніципальна влада має самостійно знаходити кошти для утримання місцевих українських поліцейських⁴²⁶. Але не завжди міська влада могла знайти кошти легальним шляхом, тому адміністрація й, власне, поліцейські вдавалися до низки злочинних дій. Незабаром про це дізналося вище керівництво поліції на окупованій Україні, тож було наказано укріпити дисципліну та покарати винних⁴²⁷.

На перших порах існування поліції, матеріальне забезпечення київських шуцманів було практично відсутнім, тож поява такого явища, як конфіскація майна цивільного населення, набула дійсно значних масштабів. Станом на осінь 1941 р. серед заяв до Подільської райполіції знаходимо величезний масив прохань про повернення вилученого поліцією майна. Інколи, все ж. прохання задовольнялися, визнаючи «помилковість» при роботі. Слід підкреслити, що здебільшого подібні списки вилученого у місцевих корелюються з тогочасними потребами членів поліції. Тому часто в них ми натрапляємо на теплий одяг та їжу. Так, наприклад, 28 жовтня 1941 р. у місцевої жительки було конфісковано шинелі та військовий бінокль, «а також речі, які вона заховала» – відро рідкого мила та пів бутля риба'ячого жиру⁴²⁸.

⁴²⁴ Гончаренко О. Особовий склад українських поліційних формувань райхскомісаріату «Україна» в окупаційному повсякденні: жертви обставин, патологічні кати чи ідейні противники радянського режиму? (1941–1944) // *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. – 2018. – №4. – С. 88-89.

⁴²⁵ Наприклад: ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748. – Арк. 300 зв.; Там само. – Спр. 70029фп. – Арк. 23 зв. -24. Там само. – Спр. 59344. – Арк. 120.

⁴²⁶ Там само. – Ф. 2. – Спр. 34. – Арк. 79.

⁴²⁷ Там само. – Арк. 130-132.

⁴²⁸ ДАКО. – Ф. Р-2394. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.

Відомо також про акти вилучення 12 кг. риби та 5,8 кг. пшона у місцевих громадян упродовж декількох тижнів січня-лютого 1942 р.⁴²⁹.

Під орудою коменданта поліції Пущі-Водиці Веніаміна Олесницького декілька разів були проведені облави на місцевому базарі з конфіскацією продуктів харчування⁴³⁰. Виставлений тією ж поліцією пост на дорозі в бік Києва слугував своєрідною митницею, де поліцейські могли відбирати будь-які товари. Наприклад, заступник коменданта Анатолій Ліщинський, колишній член ВЛКСМ, конфіскував у місцевої жительки «молока два літра, картоплі 8 кілограм і небагато моркви близько 2х кілограм»⁴³¹. Відібрані під час акцій або на постах продукти харчування надсилалися до Куренівської райполіції, в компетенції якої знаходилася поліція Пущі-Водиці, і розподілялися між особовим складом⁴³².

Показовим прикладом локального забезпечення місцевої поліції слугує наказ Печерської районної управи, за яким шуцмани райполіції відібрали 11 арів землі у місцевої жительки. Саме з цього земельного наділу члени Печерської райполіції отримували пайок (у вигляді картоплі)⁴³³. Іншого разу, після обшуку і виявлення поліцейськими того ж району вівса у місцевого жителя, продукт забрали й віддали на споживання поліцейським коням⁴³⁴.

Цікаво, що керівництво київської поліції подало оголошення в газету 2 серпня 1942 р., де вказувало, що випадки вилучення харчів відбуваються лише в регульований законом спосіб. «Чутки про те, що Українська охоронна поліція користується ними, є злісний наклеп» – вказано в повідомленні⁴³⁵. Дійсно, якщо вилучення завеликої кількості натурального продукту входило в обов'язки поліцейського, то насилля під час вилучення та використання продуктів в якості пайку для поліцейських – протизаконні дії.

⁴²⁹ ДАКО. – Ф. Р-2394. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 22, 24.

⁴³⁰ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 61301. – Арк. 29.

⁴³¹ Там само. – Спр. 57995. – Арк. 48.

⁴³² Там само. – Арк. 27 зв.-28.

⁴³³ Там само. – Спр. 70029фп. – Арк. 62 зв.-63.

⁴³⁴ Там само. – Арк. 25.

⁴³⁵ Б. а. Повідомлення // Нове українське слово. – 1942. – 2 серпня. – С. 4.

Такі випадки не можна назвати поодинокими – усі виставлені на виїзді до Києва пости ставали місцями конфіскації (грабунку). Аналогічними місцями були місцеві ринки. Один такий випадок стався з подругою киянки Хорошунової:

Раптом з'явилися дві машини з поліцейськими на чолі двох німців. Базар було оточено, й наказано скласти посередині усі продукти. Дехто побіг, німці почали стріляти. Вбили двох жінок й поранили двох чоловіків. Тих, хто намагався захищатися, показуючи документи або просто пояснювати, били нагайками. [...] Потім, коли усі продукти разом з тарою у тих, хто купував, й у тих, хто продавав, були відібрані, поставили усіх в три ряди й погнали на торфрозробки, хто в чому стояв⁴³⁶.

3.3. Конформізм як мотив.

Переходячи до питання конформістських мотивів колабораціонізму слід пояснити, що спектр явища був доволі широким. Тому під конформізмом ми розуміємо варіації від звичайної інертності і кар'єрної тягlosti (на прикладі колишніх радянських міліціонерів в поліції), аж до гри в «політичну лояльність» та проявлення ініціативності за будь-яких політичних режимів. Застосований нами термін «конформізм» є лише спробою вкласти в термінологічні рамки подібний широкий спектр, без негативного забарвлення.

Незабаром після захоплення німецькими військами Києва, розпочалася перша кампанія з набору до новоствореної міської поліції. На перших етапах набір проводився на добровільних засадах. У жовтні 1941 р. в київських газетах з'явилися оголошення про набір в українську поліцію. За умовами прийому, кандидати в поліцію мали бути українцями, які проходили військову службу, мали гарну статуру та мінімальну освіту (4 роки як мінімум). До поліції не приймалися особи, що мали кримінальне та/або політичне (членство в партії, НКВС тощо) минуле⁴³⁷. Кандидат в поліцію мав проходити комісію з перевірки особового складу, яка складалася з шести-семи осіб. Станом на 21 січня 1942 р. склад комісії був наступний: голова – Мольський, п'ять членів та

⁴³⁶ Хорошунова І. Второй и третий год войны // Альманах «Егупец». – 2002. – №10 / Електронний ресурс: http://judaica.kiev.ua/old/Eg_10/Eg03.htm, відвідано 28.05.2020.

⁴³⁷ Б. а. Оголошення // Українське слово (Київ). – 1941. – 8 жовтня. – С. 4; ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1.

секретар. Вони мали проводити співбесіду з кандидатом, після чого зробити висновок про його (не)зарахування до поліції певного району⁴³⁸. Але ці умови не були сталими, чому є декілька пояснень. По-перше, доволі скоро командування поліції зрозуміло, що підходящих осіб за усіма критеріями їм не знайти. Таким чином умови відображають радше утопічний ідеал кандидата, ніж реальні вимоги. По-друге, керівництво поліції перейшло з рук мельниківців до німців, які могли змінити умови виходячи з власних потреб. Як показали дослідники окупації різних регіонів, німці часто використовували досвід колишніх радянських функціонерів⁴³⁹. Так чи інакше, у подальших оголошеннях за 1942 рік вже йшлося лише про фізіологічні вимоги – вік, зріст тощо⁴⁴⁰.

Окремі біографії членів поліції показують, що офіційно встановлені критерії для відбору кандидатів ігнорувалися від самопочатку. Для прикладу: Савелій Тарасенко, народжений в околицях Києва, не мав освіти взагалі⁴⁴¹. При отриманні посади в Українській кримінальній поліції Микола Пилипенко не приховував, що двічі був засуджений за радянської влади. Навпаки, він вважав це своєю перевагою, адже він був знайомий із веденням слідчого процесу⁴⁴². Інші працівники поліції мали досвід роботи в структурах НКВС⁴⁴³. Встановлення членства в партії того або іншого поліцейського в місті, на відміну від села, було справою складною, оскільки часто поліцейські не були корінними жителями Києва. Так в поліції опинився Вадим Макієвський, який хоч і був членом ВКП (б), але не вказав це у власній автобіографії при вступі до поліції⁴⁴⁴. Як стверджують більшість дослідників місцевої поліції в Україні,

⁴³⁸ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 10. – Спр. 113. – Арк. 3; ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 46829. – Арк. 26 зв.

⁴³⁹ Наприклад: *Лауер В.* Творення нацистської імперії. – С. 64; *Ермолов И.* Под знаменами Гитлера. Советские граждане в союзе с нацистами на оккупированных территориях РСФСР в 1941-1944 гг. – Москва, 2013. – С. 50-52.

⁴⁴⁰ *Б. а.* Оголошення // Нове українське слово. – 1942. – 30 червня. – С. 4; Там само. – 3 липня. – С. 4.

⁴⁴¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50602. – Арк. 299.

⁴⁴² Там само. – Спр. 46829. – Арк. 26 зв.

⁴⁴³ Там само. – Спр. 59442. – Арк. 22-22 зв.

⁴⁴⁴ Там само. – Спр. 51178. – Арк. 9-9 зв., 40, 54 зв.

серед кандидатів в майбутні поліцейські можна знайти абсолютно протилежних за походженням осіб⁴⁴⁵.

Німецька окупація дещо змінила звичну класову ієрархію радянського суспільства. Якщо за радянської влади родичі репресованих проживали в стані перманентного ризику, за німецької окупації внутрішньополітичний клімат для них змінився. Ба навіть навпаки, відтепер наявність репресивного минулого могла гарантувати певні соціальні блага (на кшталт робітничього походження за радянської влади). Тому, дехто з поліцейських намагався приписати собі неіснуючі факти. Наприклад, 18-річний Василій Гулак, співробітник Володимирської райполіції, розповідав оточуючим, ніби був репресований за радянської влади⁴⁴⁶. Але з огляду на його юний вік та відсутність відповідної інформації на радянському слідчому процесі проти нього, це видається малоймовірним.

Подібне явище описав Стівен Коткін як вміння радянських суб'єктів «розмовляти по-більшовицьки». Аналогічно до того, як життя в радянському місті «вчило кожного ідентифікувати себе й говорити прийнятною для режиму мовою»⁴⁴⁷, під окупацією місцеві намагалися знайти ті важелі впливу, які давали змогу вижити або певні дивіденди. Місцеві жителі ще під радянською владою усвідомили можливості, які для них відкривала «правильна» біографія. Цей інструмент працював в часи німецької окупації – змінилися лише критерії «правильності». Саме тому дехто міг прямо виказувати сподівання, що «українська влада разом з німецькою урахують моє майбутнє і допоможуть мені тепер улаштувати своє життя»⁴⁴⁸. Врешті, Олександр Мельник висунув припущення щодо спадковості гри в політичну лояльність

⁴⁴⁵ Радченко Ю. Українська поліція та Голокост на Донбасі. – С. 99; Прусин А. Украинская полиция и Холокост. – С. 49; Тарнавський І. Місцева допоміжна поліція Донеччини (1941-1943 рр.) // Київські історичні студії. Науковий журнал. – 2017. – №1. – С. 113; Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції. – С. 45-46.

⁴⁴⁶ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59803. – Арк. 28.

⁴⁴⁷ Kotkin S. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. – Berkeley, 1997. – P. 237.

⁴⁴⁸ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 76-77.

радянських громадян, адже «чому не припустити, що на певному рівні те саме не траплялося за німецької окупації?»⁴⁴⁹.

У 1938 р. батька Василя Плохія заарештували співробітники НКВС за «контрреволюційну діяльність», після чого він зник⁴⁵⁰. Сам Плохій, після окупації Києва, 15 жовтня 1941 р. вирішив вступити до поліції. Намагаючись продемонструвати новій владі власну лояльність та отримати роботу, він використав «невдоволення радянською владою» та «репресію батька» як інструмент⁴⁵¹. Інший поліцейський, Іларіон Голубєв, заповнюючи заяву на вступ, вказав, що його родина постраждала від радянської влади⁴⁵². Насправді, у 1934 р. його батьки розлучилися через «політичні розбіжності»: батько був священослужителем і не хотів залишати своє покликання на прохання матері⁴⁵³.

Дослідники мотивації членів поліції погоджуються в тому, що атмосфера «атомізації» в міжвоєнному СРСР не могла не вплинути на майбутніх колабораціоністів⁴⁵⁴. За влучною тезою Володимира Булдакова, при «авторитарно-автаркістських системах влада найуспішніше “домовляється” з підданими мовою параної»⁴⁵⁵. Напруженість серед керівного складу та партійних низів задавала тон усьому внутрішньополітичному життю СРСР міжвоєнного часу, спираючись на латентність, підозрілість й побоювання, тим самим ще більше роз’єднуючи суспільство⁴⁵⁶. Породження аморальності в питаннях роботи, політичне інтриганство та кар’єризм можуть пояснити

⁴⁴⁹ Мельник О. Жнива історіографії: монографія Карела Беркгофа і проблеми інтерпретації джерел з історії окупованої нацистами України // Україна модерна. – 2008. – №2. – С. 275.

⁴⁵⁰ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59056. – Арк. 16-16 зв.

⁴⁵¹ Там само. – Арк. 23 зв.

⁴⁵² Там само. – Спр. 64100. – Арк. 39 зв.

⁴⁵³ Мати повернула собі власне прізвище.

⁴⁵⁴ Наприклад: Прусин А. Украинская полиция и Холокост. – С. 46-47; Гончаренко О. Особовий склад українських поліційних. – С. 84; Радченко Ю. «Ukrainische Hilfspolizei» и Холокост на территории генерал-бецирка Чернигов. – С. 310-311.

⁴⁵⁵ Булдаков В. Утопия, агрессия, власть. – С. 692.

⁴⁵⁶ Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века. – Москва, 2011. – С. 61-62; Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – Київ, 2005. – С. 372-373.

швидко переорієнтацію деяких осіб, котрі пішли на службу в окупаційні органи влади⁴⁵⁷.

Членами київської поліції подеколи ставали колишні співробітники НКВС (міліції, пожежної міліції тощо). Діяльність радянської міліції до війни та української поліції під час окупації має низку спільних рис, серед яких – загальна політизованість інституції та переплетеність з іншими політичними структурами (розвідкою, службою безпеки тощо). Наприклад, серед головних політичних завдань української поліції під час окупації було вивезення місцевих жителів на примусові роботи до Німеччини. Аналогічно, радянській міліції доводилося «проводити різні кампанії тощо, в зв'язку з чим мілробітники повинні бути політично свідомими та витриманими»⁴⁵⁸. Ангажування колишніх працівників міліції, звиклих відстоювати передусім політичні інтереси держави, могло бути «професійним» містком від більшовицької до нацистської влади.

За результатами аналізу нашої вибірки, з 36 біографій колишніх київських поліцейських нами було виявлено 4 таких осіб (11% від загальної кількості кримінально-слідчих справ). Попри офіційну заборону набору цих осіб, керівництво поліції допускало таку можливість⁴⁵⁹. 32-річний Дмитро Висота до війни перебував на посаді командира відділу міліції⁴⁶⁰. 27 січня 1942 р. він вступив до поліції на посаду вартового в'язниці по вул. Володимирська 15⁴⁶¹. За його словами, службу в українській поліції йому порадили її співробітники і його знайомі Дорошенко та Клименко. Перший в минулому був співробітником радянської міліції, а інший – начальником річної міліції Києва⁴⁶².

⁴⁵⁷ Прусин А. Украинская полиция и Холокост. – С. 46.

⁴⁵⁸ Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. / Упор. П. Михайленко, Кондратьєв Я. – Київ, 1999. – Т. 2. – С. 111.

⁴⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59410. – Арк. 16 зв.

⁴⁶⁰ Там само. – Арк. 10.

⁴⁶¹ ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 14.

⁴⁶² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59410. – Арк. 10 зв.

З джерел також відомо, що групу з розслідування кримінальних злочинів Української кримінальної поліції деякий час очолював колишній співробітник НКВС Миколай Галушка (а його підлеглий Панчук також був колишнім членом НКВС)⁴⁶³. Група займалася арештами громадян, що порушували порядок, прийомом заяв і скарг (доносів) від громадян, допитом позивачів, донощиків, затриманих тощо⁴⁶⁴.

Філіп Лелюх до війни працював деякий час сторожем Київської в'язниці, після чого його перевели на роботу в міліцію на посаду оперуповноваженого. Після окупації міста, на початку 1942 р., його було призначено до української поліції вартовим в'язниці. Під час співбесіди з німецьким офіцером його розпитували про мотиви служби у в'язниці за радянської влади, на що Лелюх відповів: «Тому що я в кадрових частинах Червоної армії служив в конвойних військах і мені ця робота знайома і по моєму здоров'ю вона мені дуже підходить»⁴⁶⁵.

За свідченням колишніх в'язнів, вартовий Лелюх брав участь у їх побитті. Хоча за офіційно встановленими нормами, лише німцями та перекладачам дозволялося застосовувати силу⁴⁶⁶, Лелюх «створював нестерпні умови за власною ініціативою ув'язненим»⁴⁶⁷. За виявлену «ініціативність» його нагородили «Відзнакою для східних народів». При чому, сам Лелюх стверджував на слідчому процесі органам НКВС, що не має жодного уявлення, «за що я отримую цю нагороду»⁴⁶⁸. Краще зрозуміти це допоможе випадок з його біографії, наведений нижче.

Влітку 1943 р. з-під варті Лелюха здійснили втечу 6 осіб, серед яких був і Микола Снігир. За декілька тижнів Лелюх зустрів його на одній з вулиць міста: «Я одразу опішив і відійшов убік, тоді Снігир поліз у кишеню. Я бачу, що він хоче мене вбити, тому що дістає з кишені наган. Я в цей час виймаю

⁴⁶³ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59418. – Арк. 20.

⁴⁶⁴ Там само. – Арк. 20-20 зв.

⁴⁶⁵ Там само. – Спр. 43368. – Арк. 14-14 зв.

⁴⁶⁶ Там само. – Спр. 59410. – Арк. 10 зв.

⁴⁶⁷ Там само. – Спр. 43368. – Арк. 17-17 зв., 29 зв.

⁴⁶⁸ Там само. – Арк. 9 зв., 15 зв.

свій пістолет й одним пострілом потрапляю йому прямо в бік»⁴⁶⁹. На постріл прибігли німці, які відправили вартового на допит, після чого відпустили. Труп вбитого Снігира привезли назад у в'язниці, де його було продемонстровано іншим ув'язненим із попередженням Лелюха, що якщо хтось «хоча б спробує втекти, того спіткатиме така ж доля»⁴⁷⁰.

За дослідженням Івана Дерейка, половина (59 зі 119 біографій) бійців охоронних (поліцейських) батальйонів складалася із колишніх активістів радянської системи – членів комсомолу та партії. Натомість, в міській поліції їх налічувалося близько 25%⁴⁷¹. За результатами нашої вибірки (36 біографій), було вивлено лише 7 радянських активістів (3 члени ВКП (б), 4 – ВЛКСМ). Тож, наші результати (майже 20%) близькі до тих, що їх опублікував Іван Дерейко⁴⁷². Кар'єрна тяглість від радянських до німецьких органів влади дає привід припускати, що такі особи діяли радше з конформістських мотивів⁴⁷³. Нестача досвідчених кадрів в поліції могла лише сприяти активному залучення таких осіб до роботи.

Незважаючи на, нібито, передумови до ідеологічного колабораціонізму – репресії радянської влади міжвоєнного періоду – Тімоті Снайдер підсумував, що більшість колабораціоністів пасивно виконували накази, не послуговуючись ідейними мотивами⁴⁷⁴. Інколи вони не проявляли власної активності під час роботи, натомість виконували будь-які видані керівництвом накази. Особливо це ілюструється участю поліцейських у відправленні місцевих на примусові роботи до Німеччини. Офіційні документи Залізничної райполіції, в якій 46-річний Михайло Вовчанин працював заступником

⁴⁶⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 43368. – Арк. 15.

⁴⁷⁰ Там само. – Арк. 15-17 зв.

⁴⁷¹ *Дерейко І.* Місцеві формування німецької армії та поліції. – С. 84-85.

⁴⁷² Там само. – С. 85. Відмінність результату між охоронними батальйонами та міською поліцією Дерейко пояснив тим, що члени перших знаходилися на казарменому положенні, часто далеко від домівки. В таких умовах існувала можливість приховати деталі своєї біографії, що не часто можна зробити в рідному місті або селі.

⁴⁷³ *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост. – С. 46.

⁴⁷⁴ *Снайдер Т.* Криваві землі. – С. 380.

коменданта, свідчить про «активність» цього відділку⁴⁷⁵. Саме поліцейські Залізничного району Києва, за 10 місяців функціонування райполіції, провели значну частину роботи з «примусової відправки [...] в Німеччину різних небажаних для залишення в м. Києві елементів: спекулянтів, ледарів»⁴⁷⁶.

Багато з вказаних вище випадків могли мати спільну проблему: міжвоєнна й воєнна ситуація формувала умови для конформізму як поширеного типу поведінки. Інакшими словами, відбулося створення розмитої «сірої зони» між безпосередніми «вбивцями» та їх «жертвами», до якої входила абсолютна більшість колаборантів⁴⁷⁷. Такі особи могли не мати пронімецьких інтенцій, проте заарештовували місцевих жителів за будь-яким наказом. Важко пояснити реальний спектр усіх мотивацій за таких обставин, проте можна впевнено стверджувати, що для активних і пасивних конформістів «не було причин не продовжувати свою службу»⁴⁷⁸.

Натомість, просування Червоної армії в бік Києва упродовж літа 1943 р. ставало приводом для дезертирства більшості поліцейських. За даними проаналізованих кримінально-слідчих справ, 39% поліцейських вирішило дезертирувати упродовж літа-осені 1943 р. Ще приблизно 19% зробили це різними шляхами під час евакуації персоналу київської поліції вглиб Німеччини. Як зазначив Юрій Радченко, розуміючи, що війна німцями буде програна, поліцейські «робили чергову мімікрію, переходячи на бік радянської влади»⁴⁷⁹. Саме ситуація на фронті вирішувала особистий вибір багатьох місцевих. Так, після поразки німців під Сталінградом у лютому 1943 р., близько 12,000 місцевих білоруських поліцаїв перейшли на бік партизан⁴⁸⁰.

⁴⁷⁵ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 58293. – Арк. 101, 131, 148 зв.

⁴⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 8. – Арк. 2.

⁴⁷⁷ До схожих висновків стосовно німців дійшов Крістофер Браунінг: *Browning C. Ordinary Men.* – Р. 186-188.

⁴⁷⁸ Річ Д. А. «Подвійна віктимізація». – С. 244.

⁴⁷⁹ Радченко Ю. «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943) // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2011. – №2. – С. 82.

⁴⁸⁰ Снайдер Т. Криваві землі. – С. 237.

Пояснюючи таку поведінку, дослідники стверджують, що причини цього слід шукати як у виживальницьких стратегіях, так і в поєднанні притаманної поколінню міжвоєнного радянського суспільства інертності та страху за власне життя⁴⁸¹. Однак, вони часто не беруть до уваги одну деталь – мотиви назагал дуже персоніфіковані. Тож, їх варіативність може коливатися від банального небажання поліцейського полишати постійне місце проживання та/або родичів і друзів (місцевий соціум, до якого особа інтегрована) й евакуюватися до Німеччини, до виживальницьких стратегій чи активного конформізму за кожної нової політичної влади.

У вересні 1943 р., за день до вступу частин ЧА на околиці Дарниці, інструктор Дарницької райполіції Миколай Шелест вкрав німецький автомобіль, завантаживши на нього зброю й амуніцію і разом із 12 особами дезертирував до радянського партизанського загону⁴⁸². Радянські слідчі намагалися зрозуміти, чому саме в останні дні окупації Києва Шелест вирішив дезертирувати з поліції, адже це, м'яко кажучи, дивно. Свою поведінку він пояснив слідчим наступним чином: в нього «не було зброї, а без зброї партизани не приймали»⁴⁸³. Також він зазначив, що ще в травні 1942 року серед його знайомих-поліцейських був створений антинімецький партизанський загін, до якого входило всього 12 осіб. Нібито він був пов'язаний з радянськими партизанами, що діяли поблизу Києва, хоча підтвердити це Шелест не зміг жодним чином. Насправді, той факт, що в грудні 1943 р. Шелест втік з під варти Київського НКДБ схиляє до думки про вигаданість його зв'язку із партизанським загonom раніше за вересень 1943 р.⁴⁸⁴.

Як показує дослідження Олександра Гогунa, дії Миколая Шелеста не унікальні. Деякі радянські партизанські загони в 1943-1944 рр. майже

⁴⁸¹ *Edele M. Stalins defectors.* – P. 114.

⁴⁸² ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59155. – Т. 2. – Арк. 130.

⁴⁸³ Там само. – Арк. 11 зв.

⁴⁸⁴ Там само. – Арк. 21-22 зв., 25 зв.-27.

повністю склалися з колишніх поліцейських⁴⁸⁵. Вступаючи до партизанських загонів або до війська, колишні поліцейські сподівалися «спокутати кров'ю» власну провину, міркуючи за принципом «сталінських громадян». Саме тому, під час аналізу зазначених кримінально-слідчих справ ми виявили, що приблизно 17% колишніх поліцейських отримали військові нагороди різного ступеню.

Наприклад, 34-річний уродженець Київської області Павло Булах вступив до Залізничної поліції у лютому 1942 р.⁴⁸⁶. Упродовж року він охороняв примусових робітників, що були направлені на виконання робіт в район військового аеродрому. Влітку 1943 р., під керівництвом коменданта Залізничної райполіції Луки Василенка, він був учасником масової облави місцевих жителів Подолу⁴⁸⁷ з метою вивозу до Німеччини на примусові роботи. Тоді було схоплено приблизно 200 осіб⁴⁸⁸. Він уникнув евакуації вглиб Німеччини в жовтні 1943 р., а у листопаді Булах був мобілізований до 396 стрілецького полку ЧА.

Спроби «спокутати провину» Павла Булаха зайшли так далеко, що під час боїв на фронтів він став членом ВКП (б), а влітку 1944 року отримав поранення. Після війни представлений до нагороди «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні»⁴⁸⁹.

Аналогічними були спроби його колеги по службі в штабній сотні Івана Поліщука, який разом із Булахом брав участь в антипартизанських акціях у жовтні 1942 р.⁴⁹⁰. Пізніше, за участь у боях в складі ЧА він отримав медалі «За взяття Варшави», «За взяття Берліну» та 8 подяк. У боях також отримав два

⁴⁸⁵ Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944. – Москва, 2012. – С. 182.

⁴⁸⁶ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59388. – Арк. 15 зв.-16.

⁴⁸⁷ Ймовірно, йдеться про велику облаву на єврейському базарі, в якій брали участь 200-300 бійців з усіх райполіцій Києва: ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 6. – Арк. 17.

⁴⁸⁸ Там само. – Арк. 15 зв.-18, 143.

⁴⁸⁹ Там само. – Арк. 27-28, 45.

⁴⁹⁰ Там само. – Арк. 63-64.

тяжких поранення й був контужений. Поліщука демобілізували у січні 1947 року, після чого він повернувся до Києва працювати в пожежну охорону⁴⁹¹.

Власне, Павло Булах на післявоєнному судовому процесі 1948 р. особисто заявив: «Я свою провину спокутав кров'ю»⁴⁹². Проте, в даному випадку, рівень спокутування «провини» диктувала радянська система, оскільки Булах отримав строк в 15 років, а Поліщук – 25 років ув'язнення⁴⁹³. Випадок Булаха і Поліщука не є поодиноким, оскільки вони опинилися серед тих 148,079 червоноармійців-ветеранів, які, за інформацією Тімоті Снайдера, були засуджені за колабораціонізм⁴⁹⁴.

Врешті, деякі випадки демонструють, що молоді люди, які росли в «екстремальних» 1930-х у Радянському Союзі, могли бути вельми активними у виконанні службових обов'язків в поліції. 23-річний робітник Миколай Пилипенко був двічі засуджений до війни. Після приходу німців він залишився в Києві і 22 грудня 1941 р. заступив на службу до відділу боротьби з малими крадіжками Української кримінальної поліції, куди вступив за пропозицією товариша Федіра Гаврилюка – начальника цього ж відділу⁴⁹⁵.

З самого початку його кар'єра стрімко пішла вгору. У травні 1942 р., за успіхи у виявленні важкого злочину, був переведений до відділу боротьби з кримінальними злочинами, а в червні отримав звання старшого слідчого. У жовтні 1942 р. зайняв місце голови відділу боротьби з кримінальними злочинами. У грудні 1942 р. відбулася реорганізація і він заступив на посаду кримінал-комісара V відділу німецької служби безпеки, де працював до кінця окупації⁴⁹⁶. Під час роботи останньому Пилипенко став подвійним агентом, та допоміг зруйнувати мережу антинімецького підпілля в УКП у березні 1943 р.⁴⁹⁷. При чому, він особисто брав участь у пошуку та ліквідації одного з членів

⁴⁹¹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59388. – Арк. 69, 76.

⁴⁹² Там само. – Арк. 146 зв.

⁴⁹³ Там само. – Арк. 199.

⁴⁹⁴ Снайдер Т. Криваві землі. – С. 315.

⁴⁹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 46829. – Арк. 26-26 зв., 101-102.

⁴⁹⁶ Там само. – Арк. 26 зв.-27, 103.

⁴⁹⁷ Див. про випадок Андрія Лупяка.

радянського руху опору й чільного працівника УКП, Степана Катериненко. Винагородою за допомогу у виявленні Катериненко стала квартира вбитого підпільника⁴⁹⁸.

«Я не вважаю себе людиною, налаштованою проти радянської влади»⁴⁹⁹ – саме так Миколай Пилипенко охарактеризував власні успіхи. Працюючи в УКП він заарештував приблизно 50 громадян, серед яких були деякі були засуджені до розстрілу. Мотивував він це тим, що усі арештовані дійсно були «кримінальними елементами»⁵⁰⁰. Співробітники характеризували Пилипенка як «активного робітника», що постійно «виявляв ініціативу», додаючи, що його кримінал-комісаріат був найуспішніший. Сам Пилипенко зазначав, що «користувався авторитетом», адже був «молодий за віком й енергійний і вимогливий у роботі»⁵⁰¹.

Можна припустити, що ув'язнення за радянської влади могло налаштувати Миколая Пилипенка на активну співпрацю з німцями проти радянської влади (як сталося з Василем Покотилою). Проте, він не шукав жодних зв'язків з націоналістичним підпіллям, а подана інформація вище вказує на нього як, радше, кар'єриста. Також він не евакуювався з іншими поліцейськими до Німеччини, залишившись натомість в місті⁵⁰².

Таким чином можна підсумувати, що мотивація вступу до української поліції радянських громадян зводилася до різних поведінкових стратегій. Військовополонені та потенційні оstarбайтери постали перед безальтернативністю ситуації. Для інших, робота в поліції була можливістю вижити в скрутних умовах окупаційного життя. Матеріальні, соціальні та

⁴⁹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 46829. – Арк. 79 зв., 84 зв.-85 зв., 107.

⁴⁹⁹ Там само. – Арк. 109 зв.

⁵⁰⁰ Там само. – Арк. 103 зв., 108 зв., 109 зв.

⁵⁰¹ Там само. – Арк. 62, 103 зв.

⁵⁰² Там само. – Арк. 36-37.

політичні переваги поліцейської служби виглядали привабливими на фоні голоду та регулярний арештів.

Частина персоналу київської поліції складалася з колишніх радянських функціонерів та службовців, що вказує на їх конформістські мотиви. Невелика частка робітників поліції обрала шлях активної співпраці, вбачаючи в цьому можливість «влаштуватися» за нової влади. Назагал, службовці поліції доволі часто послуговувалися типовою для радянських людей поведінкою. При наближенні радянського війська до Києва у вересні 1943 р. вони часто дезертирували, а пізніше намагалися «відновити» свою лояльність та «спокутати провину» перед радянською державою.

ВИСНОВКИ

Проведене нами дослідження дає змогу відповісти на низку поставлених завдань. По-перше, формування київської поліції проходило за доволі типовою схемою для окупованих територій СРСР. Члени мельниківської фракції ОУН та військові емігранти виступали фундаторами київської поліції. Вони спробували створити власну структуру та ієрархію, однак німецькі функціонери мали власні плани щодо допоміжної поліції. Ліквідація обласного рівня київської поліції свідчить про незгоду окупаційної влади на централізацію української поліції. Відсутність єдиного керівництва в місцевій поліції зруйнувало будь-які комунікації між особовим складом різних міст та районів, що унеможливило потенційний організований спротив з боку поліцейських. Така політика окупаційної адміністрації вписується у нацистське світобачення щодо підкорених ними народів – *divide et impera*.

Сформована як монолітна інституція, вже восени 1941 р. українська поліція була розподілена на декілька служб, зокрема на УОП, УКП, УПП, УВП та інші «закриті частини» (охоронні батальйони). Реорганізації української поліції передбачали її наближення до структурного вигляду німецької поліції: постання системи відтинків та формування штабної сотні упродовж другої половини 1942 р. підтверджують цю тезу.

Чисельність київських поліцейських зростала виходячи з потреб окупаційної влади, а тому з початком примусового вивезення до Німеччини місцевого населення та посиленням боротьби проти партизанського руху вона збільшувалася. В найбільш активні фази посилення, особовий склад київської поліції сягав більше ніж 2,000 осіб .

Персонал поліції практично незмінно виглядав до повної евакуації 3 жовтня 1943 р.: на найвищі посади (комендантів й офіцерів, співробітників штабу, інструкторів) здебільшого призначалися військові емігранти та члени ОУН (м). Рядовий персонал майже повністю складався з колишніх військовополонених та цивільних киян і жителів околиць. Спектр обов'язків

поліцейських залежав як від виду служби, так й від часу, оскільки розширювався відповідно до наказів німецької адміністрації й не був сталим.

Поліцейський вишкіл, в більшості випадків, передбачав виключно фізичну підготовку. Ідеологічне виховання не було ефективно налагоджене, а тому часто залежало від ініціативи окремих інструкторів. Навіть в таких випадках політичні лекції та можливе суворе покарання не дуже впливали на пересічних поліцейських, що призводило до дезертирства. Рівень останнього був тісно пов'язаний зі становищем на фронті, відтак після німецької поразки під Сталінградом в лютому 1943 р., чисельність бажаючих дезертирувати з поліції зростала.

По-друге, представники військової еміграції та члени ОУН (м) розглядали роботу в поліції як можливість створити власну армію. Це, в свою чергу, було важливим кроком до їхньої головної мети – постання української державності. Саме тому керівники організацій (УГРК або ОУН) назначали їх членів на головні посади в київській поліції. Упродовж осені-зими 1941 р. сформувався «ідеологічний кістяк» міської поліції: прибула абсолютна більшість військових емігрантів та мельниківців. Ідеологічно налаштовані радянські громадяни могли долучатися до цих груп або діяти з власних мотивів.

Підстави до такого колабораціонізму слід виводити з міжвоєнного періоду. Колективні ідентичності колишніх емігрантів та мельниківців були сформовані під стійким впливом націоналістичних, реваншистських та антибільшовицьких (часто в поєднанні з антисемітизмом) ідей в комбатантських та/або в праворадикальних організаціях. Деякі радянські громадяни (етнічні німці, українці тощо) могли плекати образи як на усю сталінську тоталітарну систему загалом, так і на окремих її представників на місцях (з особистих мотивів, що було більш поширеним випадком). Представників обох груп могли виявляти антисемітські настрої, проте їх навряд можна назвати центральними (як це було в націонал-соціалістичній ідеології), а за ними часто крилися більш прагматичні або конформістські мотиви. У такому разі можна говорити про превалююче місце кар'єристських

прагнень, жаги до збагачення, зведення особистих рахунків або ритуального «виказування» лояльності новій владі. Наявні випадки вираженого антисемітизму поліцейських невід’ємно пов’язані з пропагандистським кліше про «жидо-більшовизм».

Цілком вірогідно, що соціо-культурна несумісність радянських українців з одного боку, та («не тутешність») мельниківців й емігрантів з іншого, в купі з пронимецькою орієнтацією останніх заклала підґрунтя до конформізму значної частини керівного складу поліції. Пояснюється це тим, що прийшли з еміграції та Галичини і Волині українці сподівалися виявити серед жителів УРСР стійкі націоналістичні та антибільшовицькі (ба навіть русофобські) настрої. Втім, вони зіштовхнулися із переважаючою інертністю місцевого населення, яке виявляло радше індиферентність, ніж зацікавлення в націоналістичних і реваншистських гаслах. Наслідком цього могла стати зміна ставлення «західняків» та емігрантів до киян (нівеляція емпатії, загальна байдужість до долі місцевих). Останнє опосередковано підтверджується тим, що нами не було виявлено випадків відповідних жодних покарань за невиконання (саботаж) німецьких наказів районними комендантами, на кшталт акцій примусового набору населення на роботи до Німеччини, або виявлення партактиву та єврейського населення. Натомість, як було продемонстровано вище, дехто із прийшлих українців став на сторону активної співпраці з нацистами.

По-третє, мотивації вступу до української поліції пересічних радянських громадян зводилася до різних поведінкових стратегій. Першою великою групою київських поліцейських були колишні військовополонені (переважно, Житомирського та Київського таборів). Їхні мотиви вступу часто диктувалися поганими умовами в таборах, де рівень смертності збільшувався із наближенням холоду та голоду. Брак харчів і теплого одягу створили умови для безальтернативності перед вступом до поліції – останній був єдиною можливістю вийти із табору живим для деяких військовополонених. Завдяки безкоштовному забезпеченню робота в поліції ставала спасінням від голодної

смертні не лише для них, а й для місцевих жителів. Останні також розглядали вступ до поліції як спосіб уникнути висилки до Німеччини та/або гарантувати протекцію власної родини з боку окупаційної влади. Таким чином, десь приблизно третина особового складу київської поліції складалася з людей, котрі потрапили до поліції через брак альтернативного шляху для виживання.

Якщо вступ до поліції можна розглядати як одну зі стратегій виживання, то, безпосередньо, робота в поліції інколи трансформувала ці мотиви в (активний) конформізм. Останній найбільш яскраво продемонстрований на прикладі колишніх радянських функціонерів (партаktiv, співробітники НКВС тощо), яких, за даними нашої вибірки, було не менше третини від усього персоналу поліції. Внутрішньополітична ситуації в міжвоєнному СРСР створила підґрунтя для формування інертності та конформізму серед населення: ігри в «політичну лояльність» продовжилися за німецької окупації.

Так чи інакше, робоча «біографія» поліцейських дає привід казати про високий відсоток пасивного (не «ініціативного») конформізму, адже саботажі німецьких наказів на місцях траплялися не часто (й зводилися до, наприклад, порятунку знайомих і родичів від примусового відправлення до Німеччини). Маргінальна поведінка поміж поліцейських хоч і траплялася, однак стверджувати про «унормальнення» насилля серед усіх службовців української поліції Києва доволі важко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

А) Неопубліковані джерела

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 2. Управління боротьби з бандитизмом НКВС – Управління 2-Н МДБ, 4-те управління НКВС–КДБ УРСР, м. Київ. – Спр. 34.
2. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Спр. 35.
3. ГДА СБУ. – Ф. 5. Кримінальні справи на nereабілітованих осіб. – Спр. 2799.
4. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 9793.
5. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26183.
6. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26748.
7. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 43368.
8. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 43555.
9. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 46829.
10. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50602.
11. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50669.
12. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50765.
13. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 50925.
14. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 51178.
15. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56258.
16. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56699.
17. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56785.
18. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 57995.
19. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 58293.
20. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59056.
21. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59129.
22. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59155. – Т. 1.
23. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59155. – Т. 2.
24. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59192.

25. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59280.
26. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59344.
27. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59388.
28. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59410.
29. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59418.
30. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59442.
31. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59613.
32. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59660.
33. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59803.
34. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 59807.
35. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 60030.
36. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 61301.
37. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 62683.
38. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 64100.
39. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 70029фп.
40. ГДА СБУ. – Ф. 11. Літерні справи. – Спр. 768. – Т. 2.
41. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 3.
42. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 4.
43. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 5.
44. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 6.
45. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 7.
46. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 8.
47. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 9.
48. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 11.
49. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768. – Т. 12.
50. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 3.
51. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 4.
52. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 6
53. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 7.
54. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 14.

55. ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 769. – Т. 18.
56. ГДА СБУ. – Ф. 13. Друковані видання ВНК–КДБ СРСР, ВУНК–КДБ УРСР. – Спр. 397.
57. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. Р-2001. Макарівська районна українська охоронна поліція, сел. Макарів Київської області. – Оп. 1. – Спр. 3.
58. ДАКО. – Ф. Р-2320. Київська українська охоронна поліція. – Оп. 1. – Спр. 1.
59. ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 2.
60. ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 10.
61. ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 11.
62. ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 13.
63. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 53.
64. ДАКО. – Ф. Р-2356. Київська міська управа, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 52
65. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 54.
66. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 10. – Спр. 113.
67. ДАКО. – Ф. Р-2394. – Оп. 1. – Спр. 3.
68. ДАКО. – Ф. Р-2394. – Оп. 1. – Спр. 4.
69. ДАКО. – Ф. Р-2394. – Оп. 1. – Спр. 5.
70. ДАКО. – Ф. Р-2394. Команда охоронної поліції Подільського району м. Києва. – Оп. 1. – Спр. 1.
71. ДАКО. – Ф. Р-2396. – Оп. 1. – Спр. 6.
72. ДАКО. – Ф. Р-2396. Подольская Пожарная команда г. Киева. – Оп. 1. – Спр. 1.
73. ДАКО. – Ф. Р-2412. Музей-архів переходної доби. – Оп. 1. – Спр. 28.
74. ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 222.
75. ДАКО. – Ф. Р-2726. Команда німецької охоронної поліції м. Києва. – Оп. 1. – Спр. 1.
76. ДАКО. – Ф. Р-4436. – Оп. 1. – Спр. 3.

77. ДАКО. – Ф. Р-4436. Ярославська районна поліція м. Києва. – Оп. 1. – Спр. 1.
78. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ). – Ф. 4628. Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами. – Оп. 1. – Спр. 11.
79. National Archives and Records Administration (NARA). – RG-242. – T-315. Records of German Field Commands Division. – Roll 1634.
80. NARA. – RG-242. – T-315. – Roll 2218.
81. NARA. – RG-1010. – T-175. Records of the Reich Leader of the SS and Chief of the German Police. – Roll 233.
82. NARA. – RG-1010. – T-175. – Roll 235.
83. NARA. – RG-1030. – T-501. Records of German Field Commands: Real Areas, Occupied Territories, and Other. – Roll 5.
84. NARA. – RG-1030. – T-501. – Roll 6.

Б) Опубліковані

1. *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. – Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1981. – 328 с.
2. *Гайвас Я.* Коли кінчилася епоха. – Чикаго: Українсько-Американська Видавнича Спілка, 1964. – 143 с.
3. *Гіммельрайх К.* Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід». – Торонто: Літопис УПА, 1987. – 270 с.
4. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. / Упор. П. Михайленко, Кондратьєв Я. – Київ, 1999. – Т. 2. – 412 с.
5. *Кабайда А.* 1941 // Календар-альманах «Нового шляху» / Ред. П. Дорозинський. – Торонто: «Новий шлях», 1991. – С. 31-57.
6. *Капустянський М.* Пригадалося // На зов Києва / Редкол.: К. Мельник, О. Лащенко, В. Верига та інші. – Торонто; Нью-Йорк: «Новий Шлях», 1985. – С. 151-154.

7. Київ 1941 р. Бабин Яр: Спогади сучасників / Упор. С. Кот. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. – 53 с.
8. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Редкол.: В. М. Литвин, В. А. Смолій, І. П. Ковальчук та інші. – Київ: НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», 2012. – 502 с.
9. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: Збірник документів та матеріалів / Упор.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та інші. – Київ; Львів: 2003. – 527 с.
10. *Книш З.* Б'є дванадцята: Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р. – Торонто: Срібна сурма, 1963. – 384 с.
11. *Книш З.* Перед походом на Схід: спомини та матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939-1941 роках. – Торонто: б.р. – Т. 2. – 191 с.
12. *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. – Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.
13. *Малаков Д.* Оті два роки... У Києві при німцях. – Київ: Видавничий дім «Амадей», 2002. – 320 с.
14. Нюрнберзький процес: Сборник материалов в 8-ми томах / Редкол.: А. Я. Сухарев, М. Ю. Рагинский, К. С. Павлищев и другие. – Москва: Юридическая литература, 1989. – Т. 3. – 656 с.
15. ОУН в 1941 році. Документи / Упор.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк та інші. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – 336 с.
16. *Паньківський К.* Роки німецької окупації, 1941–1944. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – 479 с.
17. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Редкол.: В. М. Литвин, В. С. Лозицький, О. С. Онищенко та інші. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.

18. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / Упор.: О. Дзюбан; Заг. ред.: Я. Дашкевича, В. Кука. – Львів: НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. – 605 с.
19. *Штепа Э.* Из воспоминаний // *Под немцами. Воспоминания, свидетельства, документы* / Сост. Кирилл Александров. – СПб: Скрипториум, 2011. – С. 210-262.
20. *Щудло П.* Спогади з Сокальщини і Скитальщини // Бойові друзі спомини: Збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945) / Упор. В. Макар. – Торонто, 1980. – Т. 2. – 480 с.

В) Матеріали періодичних видань

1. *Б. а.* Об'ява // Українське слово (Київ). – 1941. – 13 листопада. – С. 4.
2. *Б. а.* Оголошення // Нове українське слово. – 1942. – 1 липня. – С. 4
3. *Б. а.* Оголошення // Нове українське слово. – 1942. – 28 червня. – С. 4
4. *Б. а.* Оголошення // Нове українське слово. – 1942. – 3 липня. – С. 4
5. *Б. а.* Оголошення // Нове українське слово. – 1942. – 30 червня. – С. 4
6. *Б. а.* Оголошення // Українське слово (Київ). – 1941. – 8 жовтня. – С. 4.
7. *Б. а.* Повідомлення // Нове українське слово. – 1942. – 2 серпня. – С. 4.
8. *О. В.* Неврахована потреба // Українське слово (Київ). – 1941. – 6 грудня. – С. 4.
9. *Окінчиць Ю.* Чоловічок з хлібиною // Українське слово (Київ). – 1941. – 29 листопада. – С. 4
10. *Степ.* Пройдисвіти // Українське слово (Київ). – 1941. – 25 листопада. – С. 4.
11. *Таркович Ю.* Запорука ладу // Нова Україна (Харків). – 1942. – 11 березня. – С. 3.
12. *Хроновят М.* “До всіх учасників визвольних змагань”... // Краківські вісті. – 1941. – 29 червня. – С. 7.

Г) Електронні джерела

1. *Кучерук О.* Початковий період діяльності української поліції Києва у вересні-грудні 1941 // Організація українських націоналістів. – 2016. – 10 жовтня / Електронний ресурс: <http://kmoun.info/2016/10/10/o-kucheruk-pochatkoviy-period-diyalnosti-ukrayinskoyi-politsiyi-kiyeva-u-veresni-grudni-1941r/>, відвідано 27.05.2020.
2. *Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Альманах «Егупец». – 2001. – №9 / Електронний ресурс: <http://www.judaica.kiev.ua/old/eg9/eg99.htm>, відвідано 28.05.2020.
3. *Хорошунова И.* Второй и третий год войны // Альманах «Егупец». – 2002. – №10 / Електронний ресурс: http://judaica.kiev.ua/old/Eg_10/Eg03.htm, відвідано 28.05.2020.

Література

А) Монографії й збірки статей

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. – Київ: Дух і літера, 2005. – 584 с.
2. *Армстронг Д.* Украинский национализм. Факты и исследования, 1939-1945 / Пер. с англ. П. В. Бехтина. – Москва: Центрполиграф, 2008. – 368 с.
3. *Ассман А.* Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика / Пер. с нем. Б. Хлебникова. – Москва: Новое литературное, 2014. – 323 с.
4. *Баберовскі Й.* Червоний терор: Історія сталінізму / Пер. з нім. О. Маєвський. – Київ: КІС, 2007. – 248 с.
5. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього.* Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012. – 256 с.
6. *Бауман З.* Актуальность Холокоста. – Москва: Европа, 2010. – 316 с.

7. *Бердз Д.* Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / Пер. з англ. Д. Аладька. – Рівне: Волинські обереги, 2017. – 157 с.
8. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Пер. з англ. Т. Цимбал. – Київ: Критика, 2011. – 456 с.
9. *Боляновський А.* Дивізія «Галичина». Історія. – Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 523 с.
10. *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів: Львівська національний університет ім. Івана Франка, 2003. – 686 с.
11. *Булдаков В.* Утопия, агрессия, власть. Психосоциальная динамика постреволюционного времени. Россия, 1920–1930. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 759 с.
12. *Буртик І.* Тернистий шлях другої дивізії УНА. – Нью-Йорк; Кліфтон: ОВіП Другої Дивізії УНА, 1994. – 161 с.
13. *Геллетлі Р.* Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф / Пер. А. Тарашук. – Київ: Темпора, 2011. – 664 с.
14. *Гогун А.* Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.
15. *Гончаренко О., Куницький М., Лисенко О.* Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. – Київ: НАН України. Інститут історії України, 2014. – 151 с.
16. *Гриневич В.* Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939-1941. – Київ: HREC PRESS, 2019. – 492 с.
17. *Гросс Я.* Соседи: История уничтожения еврейского местечка / Пер. В. Кулагиной-Ярцевой. – Москва: Текст, 2002. – 155 с.
18. *Дерейко І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. – 174 с.

19. Друга світова війна і доля народів України : Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. / Редкол.: В. М. Воронін, Ю. А. Левенець, О. Є. Лисенко та інші. – К. : Зовнішторгвидав, 2007. – 413 с.
20. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. – Чернівці: 1995. – 272 с.
21. Ермолов И. Под знаменами Гитлера. Советские граждане в союзе с нацистами на оккупированных территориях РСФСР в 1941-1944 гг. – Москва: Вече, 2013. – 464 с.
22. Єскельчик С. Український досвід Другої світової війни. – Київ: Медуза, 2020. – 272 с.
23. Жуков Д., Ковтун И. Русская полиция. – Москва: Вече, 2010. – 304 с.
24. Зайцев О. Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова: 1922–1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії. – Київ: Критика, 2019. – 344 с.
25. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм 1920-1930-х років: Нариси інтелектуальної історії. – Київ: Критика, 2013. – 488 с.
26. Ицхак А. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского союза (1941-1945). – Днепропетровск: Центр Ткума; Москва: Центр Холокост, 2007. – 816 с.
27. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат Украина, Губернаторство Транснистрия. – Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; Лира ЛТД, 2016. – 564 с.
28. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агєєв. – Київ: Основи, 2002. – 510 с.
29. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – Київ: Зовнішторгвидав, 2010. – 368 с.

30. *Мартин Т.* Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки) / Пер. з англ. С. Вакуленко – Київ: Критика, 2013. – 640 с.
31. *Мотика Г.* Від Волинської різанини до акції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Авториз. пер. з пол. А. Павлишина. – Київ: Дух і Літера, 2013. – 360 с.
32. *Наврузов Б.* 14-я гренадерская дивизия СС Галиция. – Москва: Вече, 2011. – 320 с.
33. Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. – Київ: Ніка-Центр, 2004. – 210 с.
34. *Романько О.* Легион под знаком погони. Белорусские коллаборационистские формирования в силовых структурах нацистской Германии (1941 – 1945). – Симферополь: Антиква, 2008. – 304 с.
35. *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним / Пер. Б. Шавлов, О. Литоміна, В. Жбанков. – Київ: Laugus, 2018. – 492 с.
36. *Станкерас П.* Литовские полицейские батальоны, 1941–1945 годы. – Москва: Вече, 2009. – 297 с.
37. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) – Київ: Темпора, 2011. – Кн. 2. – 424 с.
38. Україна в другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси: в 2-х кн. // Редкол.: В. А. Смолій (гол.), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та інші. – Київ: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – 943 с.
39. *Фицпатрик Ш.* Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / Пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 375 с.
40. ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення / Ред.: Р. Брандон, В. Лауер. – Київ: Дух і Літера, 2015. – 509 с.
41. *Штрайт К.* «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова. – Москва: АНО «Русское историческое общество», 2009. – 480 с.

42. *Browning C.* Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. – New York: HarperCollins, 1992 – 271 p.
43. *Curilla W.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944. – Paderborn: Schöningh, 2005. – 1041 s.
44. *Dean M.* Collaboration during the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York: Palgrave Macmillan, 2000. – 241 p.
45. *Edele M.* Stalins defectors. How Red Army Soldiers became Hitler's Collaborators, 1941–1945. – Oxford University Press, 2017. – 240 p.
46. *Enstad, J. D.* Soviet Russians under Nazi Occupation: Fragile Loyalties in World War II. – Cambridge University Press, 2018. – 272 p.
47. *Fritzsche P.* Life and Death in the Third Reich. – Harvard University Press, 2009. – 384 p.
48. Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa, 1939–1945 / Red.: C. Dieckmann, C. Gerlach, W. Gruner et al. – Göttingen, 2003. – 320 s.
49. *Kotkin S.* Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. – University of California Press, 1997. – 639 p.
50. *Lawson T.* Debates on the Holocaust. – Manchester University Press: Manchester, 2010. – 320 p.
51. The Waffen-SS: A European History / Ed.: J. Böhler, R. Gerwarth. – Oxford: Oxford University Press, 2017. – 400 p.
52. Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939-1945. Ein Überblick anhand der Feldpostübersicht / Bearb. G. Tessin, N. Kannapin, B. Meyer. – Osnabrück: Biblio, 2000. – 773 s.

Б) Статті

1. *Гомза І.* Каталітична мобілізація радикальних українських націоналістів у добу Другої Польської республіки: вплив структури політичних можливостей // Україна Модерна. – 2013. – №20. – С. 151–170.

2. *Гончаренко О.* Особовий склад українських поліційних формувань райхскомісаріату «Україна» в окупаційному повсякденні: жертви обставин, патологічні кати чи ідейні противники радянського режиму? (1941–1944) // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – 2018. – №4. – С. 77–94.
3. *Давидюк Р.* Розселення та становище уенерівської політичної еміграції у Волинському воєводстві на початку 20-х років ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №39. – С. 125–139.
4. *Дерейко І.* Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – №20. – С. 179–193.
5. *Дерейко І.* Матеріальне заохочення як метод залучення українців до німецьких збройних сил (1941-1943 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – 2004. – №26. – С. 183–203.
6. *Дерейко І.* Українські допоміжні формування Збройних сил Німеччини у Києві в 1941–1943 рр.: структура, чисельність, діяльність // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – №22. – С. 340–353.
7. *Євстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – №1/2. – С. 354–386.
8. *Зайцев А.* Идеология и политическая стратегия ОУН до 1939 года: возникновение и эволюция украинского интегрального национализма в межвоенное время // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2016. – №2. – С. 125–149.
9. *Качановський І.* ОУН(б) та нацистські масові вбивства влітку 1941 р. на історичній Волині // Україна Модерна. – 2013. – №20. – С. 220–235.
10. *Ковтун ІІ.* Охранные дивизии вермахта: уничтожение гражданского населения и борьба с партизанами // Журнал российских и

- восточноевропейских исторических исследований. – 2014. – №5. – С. 91-108
11. *Мартиненко Т.* Українська Допоміжна Поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2013. – №48. – С. 152-167
12. *Мельник О.* Жнива історіографії: монографія Карела Беркгофа і проблеми інтерпретації джерел з історії окупованої нацистами України // Україна модерна. – 2008. – №2. – 266–287.
13. *Михайлюк М.* Доповідь Вальдемара Магунії як джерело для дослідження нацистського окупаційного режиму в генеральному окрузі «Київ» (1941-1944) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2009. – №91. – С. 30–34.
14. *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941– 1943: действия и мотивации // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2007. – №1. – С. 35–59.
15. *Радченко Ю.* «Ukrainische Hilfspolizei» и Холокост на территории генерал-бецирка Чернигов, 1941– 1943 гг. // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры, Русское издание. – 2013. – №1. – С. 297–321.
16. *Радченко Ю.* «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943) // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2011. – №2. – С. 46–86.
17. *Радченко Ю.* Українська поліція та Голокост на Донбасі // Україна Модерна. – 2017. – №24. – С. 64–121.
18. *Річ Д.* «Подвійна віктимізація»? Відповідальність радянських військовополонених за полон та колаборацію у повоєнний час // Сторінки воєнної історії України. – 2019. – 21. – С. 227–246.
19. *Рудлинг П. А.* Террор и коллаборационизм во время Второй мировой войны: случай 118-го батальона охранной полиции в оккупированной

- Белоруссии // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2016. – №1. – С. 274–310.
20. *Струве К.* Команда особого назначения «Львов», украинская милиция и т.н. «Дни Петлюры» 25-26 июля 1941-ого года // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2017. – №1. – С. 235–252.
21. *Тарнавський І.* Місцева допоміжна поліція Донеччини (1941-1943 рр.) // Київські історичні студії. Науковий журнал. – 2017. – №1. – С. 110–119.
22. *Шляхтич Р.* Участь місцевої допоміжної поліції у Голокості на Криворіжжі (1941–1942 рр.) // Голокост і сучасність. – 2016. – №16. – С. 75-88
23. *Breitman R.* Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories // Simon Wiesenthal Center Annual. – 1990. – №7. – P. 23–39.
24. *Dean M.* The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the «Second Wave» of Jewish Killings in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region, 1941-1944 // *German History*. – 1996. – №2. – P. 168-192.
25. *Himka J-P.* Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors // *Studies in Contemporary Jewry: Volume XIII: The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?* – 1997. – №12. – P. 170–189.
26. *Melnyk O.* Stalinist Justice as a Site of Memory: anti-Jewish Violence in Kyiv's Podil District in September 1941 through the Prism of Soviet Investigative Documents // *Jarhbücher für Geschichte Osteuropas*. – 2013. – №61. – P. 223–248.
27. *Prusin A.* A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiew / *Holocaust and Genocide Studies*. – 2007. – №21. – С.1–30.
28. *Radchenko Y.* «We Emptied our Magazines into Them»: The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943 // *Yad Vashem Studies*. – 2013. – №41. – P. 63–98.

29. *Radchenko Y.* The Organization of Ukrainian Nationalists (Mel'nyk Faction) and the Holocaust: The Case of Ivan Iuriiv // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2017. – №31. – P. 215–239.
30. *Radczenko J.* «Niemcy znaleźli u nich zrabowane żydowskie rzeczy i dlatego ich rozstrzelali»: Kureń Bukowiński, Holokaust w Kijowie i świadectwo Marty Zybaczynskiej // *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*. – 2018. – №14. – S. 580–617.
31. *Rein L.* Local Collaboration in the Execution of the “Final Solution” in Nazi-Occupied Belorussia // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2006. – №20. – P. 381–409.
32. *Rich D.* Armed Ukrainians in L'viv: Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942 / *Canadian-American Slavic Studies*. – 2014. – №48. – P. 271–287
33. *Rossoliński-Liebe G.* The Fascist Kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism // *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*. – 2015. – № 2402.

Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

1. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) – Київ: Темпора, 2007. – Кн. 1. – 536 с.
2. *Klee E.* Das Personenlexikon zum Dritten Reich. – Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2003. – 736 s.

Рукописи

А) Дисертації

1. *Rudakova D.* Civilian Collaboration on Occupied Ukraine and Crimea, 1941-1944: a study of motivation. PhD Thesis in History / The University of Western Australia. – Perth, 2018.

Додаток 1. Чисельність київської поліції (станом на 5.3.1943)

Назва відділу	Чисельність		
	Поліцейських	Унтер-офіцерів	Офіцерів
Штаб поліції та інші	129	31	7
I-й відтинок штабу	507	100	8
II-й відтинок штабу	654 (?)	113	12
Штабна рота	106	21	1
Рота важкої зброї	88	7	1
Саперна рота	51	6	1
Пожежна поліція	911		
<u>Разом: 2754</u>			
Резервна частина	100	-	1
114-й шума-батальйон	246 (+ 8 нім. унтер-офіцерів та 2 чиновника)		1 нім.
Командування жандармерії та навчальні курси для української поліції	96	20 нім.	5 нім.

Джерело: NARA, T-315, R-1634, Frame 000958.

Додаток 2. Районні відділи київської поліції

№ та назва району поліції (без підрайонів)	Адреса комісаріату	Дата створення району поліції (та розформування)
№1, Шевченківський р-н	Велика Підвальна, 30б	20 жовтня 1941 р.
№2, Подільський р-н	Воскресенська, 5	1 жовтня 1941 р.
№3, Богданівський р-н	Пушкінська, 38	1 жовтня 1941 р.
№4, Печерський р-н	Олександрівська, 25	Початок жовтня 1941 р.
№5, Ярославський р-н	Велика Васильківська, 75	15 жовтня 1941 р.
№6, Залізничний р-н	Безаківська, 33	10 жовтня 1941 р.
№7, Володимирський р-н	Брест-Литовське шосе, 26	Жовтень 1941 р.
№8, Святошинський р-н	Брест-Литовське шосе, 2	Початок жовтня 1941 р.
№9, Софіївський р-н	Львівська, 91	1 жовтня 1941 р.
№10, Куренівський р-н	Кирилівська, 149	1 жовтня 1941 р.
№11, Дарницький р-н	Котовського 59а	23 жовтня 1941 р.
№12, Водний р-н	-	Жовтень 1941 р.
№13, Київський р-н (область)	Тарасівська, 4	1 жовтня 1941 р. (31.01.1942)

Джерело: ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 2; Там само. – Спр. 10; ДАКО. – Ф. Р-2726. – Оп. 1. – Спр. 1; ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768; Там само. – Спр. 769.

Додаток 3. Особовий склад поліції за районами

Район	Відомий український комендант (станом на)	Чисельність поліцейських (станом на)
№1	Никитюк (жовтень 1941); Олександр Бурлій (з 9 листопада 1941)	16 (27 жовтня 1941)
№2	Кравчук (січень 1942); Василь Куценко (квітень 1942)	96 (червень 1943)
№3	Арсен Арсенів (січень 1942); Федір Березовський (квітень 1942)	?
№4	Володимир Буткевич (листопад 1941 – січень 1942); Григорій Хомічевський (квітень 1942 – квітень 1943)	51 (листопад 1941); Більше 200 (березень 1942)
№5	Федір Березовський (січень 1942); Валентин Каштелянів (квітень 1942); Павло Кульчицький (грудень 1942). Комендант Деміївського підрайону – Поліщук (1941).	12 (жовтень 1941); Бл. 150 (літо 1942)
№6	Хомчук (січень 1942); Лука Василенко (28 січня 1942 – вересень 1943)	145 (серпень 1942); 96 (червень 1943)
№7	Михайло Сердюк (січень 1942); Анатолій Одарченко (1942); Леонід Мойса (1943); Філінський (серпень 1943)	143 (серпень 1942); 84 (липень 1943)
№8,	Бондура (01.1942); Арсен Арсенів (квітень 1942 – вересень 1943)	75 (серпень 1943)
№9	Андрій Дзень (січень 1942 – липень 1942);	?
№10	Георгій Жуківський (січень 1942 – липень 1942); Гнат Купрійчук (грудень 1942). Комендант	?

	підрайону Пущі-Водиці – Веніамін Олесницький (квітень 1942 – жовтень 1943)	
№11	Яків Кірюшенко (1941); Василь Куценко (грудень 1941 –квітень 1942); Арсеній Мельничук (04.1942 – 09.1942); Степан Зинь (1942–1943); Павло Кульчицький (вересень 1943)	15 (листопад 1941); 119, з яких 74 у підрайонах (1942)
№12	Лука Василенко (1941–1942)	?

Джерело: Складено автором на підставі кримінально-слідчих справ (фонд 5) ГДА СБУ та інших джерел, зокрема: ГДА СБУ. – Ф. 11. – Спр. 768; ДАКО. – Ф. Р-2320. – Оп. 1. – Спр. 10; ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 28; Там само. – Оп. 2. – Спр. 222